

Załącznik do uchwały XXXI/.../21
Rady Miejskiej w Brusach
z dnia 30 grudnia 2021 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRUSY NA LATA 2021 – 2024

BRUSY 2021

SPIS TREŚCI

1.	Wstęp	4
2.	Podstawa prawna opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami	7
3.	Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	7
4.	Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	15
4.1.	Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	15
4.1.1.	Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022	15
4.1.2.	Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030.....	17
4.2.	Strategiczne cele polityki państwa w zakresie rozwoju i ich relacje z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami	18
4.2.1.	Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030	18
4.3.	Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa pomorskiego i powiatu chojnickiego	20
4.3.1.	Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego	21
4.3.2.	Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030	21
4.3.3.	Założenia Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2021-2027 w Województwie Pomorskim	23
4.3.4.	Strategia Rozwoju Powiatu Chojnickiego do roku 2025	24
4.3.5.	Lokalna Strategia Rozwoju na lata 2016-2023 dla obszaru objętego działalnością Lokalnej Grupy Działania Sandry Brdy	27
5.	Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	29
5.1.	Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy	29
5.1.1.	Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Brusy do roku 2020	29
5.1.2.	Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy	32
5.1.3.	Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego	36
5.1.4.	Roczny program współpracy Gminy Brusy z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego na terenie Gminy Brusy na rok 2021	37
5.2.	Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Gminy Brusy	38
5.2.1.	Ogólna charakterystyka gminy	38
5.2.2.	Zarys historii obszaru	39
5.2.3.	Zabytki nieruchome	43
5.2.3.1.	Ogólna charakterystyka dziedzictwa kultury i analiza jego stanu	43
5.2.3.2.	Krajobraz kulturowy	48
5.2.3.3.	Układ urbanistyczny Miasta Brusy	49
5.2.3.4.	Układy ruralistyczne	51
5.2.3.5.	Kościóły	55
5.2.3.6.	Pałace i dwory	59
5.2.3.7.	Parki podworskie i aleje	64
5.2.3.8.	Budownictwo miejskie	65

5.2.3.9.	Budownictwo wiejskie	66
5.2.3.10.	Budynki użyteczności publicznej	68
5.2.3.11.	Obiekty techniki	70
5.2.3.12.	Cmentarze i miejsca pamięci	71
5.2.3.13.	Krzyże i kapliczki przydrożne – „Boże Męki”	72
5.2.3.14.	Trakty historyczne	73
5.2.4.	Zabytki ruchome	74
5.2.5.	Zabytki archeologiczne	74
5.2.6.	Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	75
5.2.7.	Dziedzictwo niematerialne	76
6.	Ocena stanu dziedzictwa kulturowego Gminy Brusy. Analiza szans i zagrożeń ...	78
7.	Założenia programowe Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy	82
8.	Narzędzia realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy	84
9.	Zasady oceny realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy	86
10.	Źródła finansowania Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy	88
10.1.	Źródła krajowe	89
10.2.	Źródła europejskie	93
11.	Fotografie	95
12.	Aneksy	113
12.1.	Zabytki w rejestrze zabytków nieruchomych	113
12.2.	Zabytki w rejestrze zabytków archeologicznych	113
12.3.	Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków	114
12.4.	Zabytki w Gminnej Ewidencji Stanowisk Archeologicznych	131

1. Wstęp

Gminny program opieki nad zabytkami stanowi element polityki administracyjnej samorządu, a jego głównym zadaniem jest wspomaganie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym na obszarze gminy. Przyjęty przez Radę Miejską w Brusach w formie uchwały na mocy ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dokument ten nie stanowi aktu prawa miejscowego, lecz jest narzędziem wspierającym lokalne procesy rozwojowe. Głównymi odbiorcami programu są mieszkańcy gminy. Z założenia w realizację programu powinna zatem zostać włączona cała społeczność lokalna, a w popularyzację prowadzonych działań – lokalne media.

Konstytucja RP podkreśla rolę dziedzictwa kultury jako źródła tożsamości narodu, jego trwania i rozwoju¹. Dziedzictwo kulturowe, środowisko przyrodnicze oraz krajobraz uważa się za zasoby o szczególnym znaczeniu dla obszarów wiejskich, gdyż decydują o ich potencjale. Silne związki mieszkańców z regionem, wysoka jakość życia, spójność społeczna, jak również duży poziom zaufania między ludźmi budowane są właśnie w oparciu o zasoby miejscowej kultury. *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030* zalicza te zasoby do kapitału terytorialnego, który jest jednym z zasadniczych czynników długofalowego wzrostu. Jednym z kluczowych dla pełnego wykorzystania zasobów dziedzictwa jest ich dostępność, Strategia podkreśla zwłaszcza dostępność przestrzeni publicznej, w tym zabytków i miejsc kultury: „dostępna przestrzeń publiczna przyczyni się do wykorzystania potencjału wszystkich mieszkańców, integracji pokoleniowej, poprawy bezpieczeństwa i nowych możliwości rozwoju gospodarczego regionów”².

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju 2020 (z perspektywą do 2030 r.) zakłada wzmocnienie relacji społecznych w Polsce między innymi poprzez poprawę dostępności zasobów kultury, zwiększanie zaangażowania w wolontariat na rzecz kultury i usprawnienie systemu ochrony zabytków³, natomiast *Program Rozwoju Organizacji Obywatelskich* zakłada rozwój kapitału społecznego w oparciu o współdziałanie, kulturę i kreatywność⁴. Z kolei *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030* za jeden z obszarów rozwoju kapitału społecznego uznaje „pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego”. W Strategii podkreślono znaczenie kultury i dziedzictwa do podniesienia jakości życia, poczucia zakorzenienia i tożsamości kulturowej, a także wzrostu atrakcyjności turystycznej i rozwoju gospodarczego regionów. W pierwszym

¹ Art. 6. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej

² Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030

³ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

⁴ Program Rozwoju Organizacji Obywatelskich na lata 2018-2030

z wymienionych dokumentów zaznaczono, iż w Polsce nadal nie docenia się kulturowego i ekonomicznego potencjału krajobrazu, który powinien być wykorzystany do zrównoważonego rozwoju kraju przede wszystkim poprzez właściwie prowadzone planowanie przestrzenne.

Opracowanie gminnego programu opieki nad zabytkami ma na celu z jednej strony poprawę stanu zabytków oraz zwiększenie ich dostępności, z drugiej natomiast rozwój społeczno-gospodarczy gminy. Szczegółowe cele gminnego programu opieki nad zabytkami zostały określone w ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 87 ust.2, j.t. Dz.U. z 2020 r. poz. 282 ze zm.):

1. *uchylony*
2. uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest dziedzictwo kulturowe, w tym krajobraz kulturowy i zabytki znajdujące się na obszarze Gminy Brusy. Gmina ta położona jest w województwie pomorskim, w południowej części Kaszub, na terenie historycznej Ziemi Zaborskiej. Mieszkańców regionu charakteryzuje głęboki związek z kulturą kaszubską w jej specyficznej odmianie zwanej kulturą zaborską, na której opiera się silna lokalna tożsamość⁵. Aktualny program opieki nad zabytkami zostaje uchwalony 4 lata po tragicznej w skutkach nawałnicy, która wystąpiła w północno-zachodniej Polsce w nocy z 11 na 12 sierpnia 2017 roku. Gmina Brusy była jedną z bardziej poszkodowanych gmin

⁵ Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Brusy do roku 2020

w województwie pomorskim, zniszczeniu uległo niemal 1000 budynków oraz połowa powierzchni leśnej w gminie⁶. Aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków przeprowadzona w 2019 roku wykazała, iż część obiektów zniszczonych przez nawałnicę nadal pozostaje w złym stanie.

Główny cel Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy na lata 2021-2024 został sformułowany następująco:

Wzmocnienie rozwoju społeczno – gospodarczego Gminy Brusy w oparciu o dobrze zachowane zasoby dziedzictwa kulturowego

Cele szczegółowe:

- 1. Poprawa stanu zachowania i dostępności zabytków oraz zachowanie krajobrazu kulturowego Gminy Brusy**
- 2. Zwiększenie zaangażowania mieszkańców Gminy Brusy w ochronę lokalnego dziedzictwa kulturowego.**

⁶ Raport *Nawałnica w województwie pomorskim, 11-12 sierpnia 2017 r. Sytuacja społeczno-gospodarcza gmin dotkniętych żywiołem*, Urząd Statystyczny w Gdańsku, Gdańsk 2018

2. Podstawa prawna opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami

Obowiązek opracowania przez wójta, burmistrza lub prezydenta miasta gminnego programu opieki nad zabytkami wynika bezpośrednio z ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 87 ust.1., j.t. Dz.U. z 2020 r. poz. 282 ze zm.) Program ten jest sporządzany na okres 4 lat, i przyjęty stosowną uchwałą rady gminy po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie treść programu zostaje ogłoszona w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Sprawozdanie z realizacji programu sporządzane jest co 2 lata i przedstawiane radzie gminy.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Przedmiot ochrony zabytków w Polsce, jej zakres oraz formy zostały określone przez ustawę z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j.t. Dz.U. z 2020 r. poz. 282 ze zm.) Ustawa określa ponadto zasady opracowania krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach oraz organizację organów ochrony zabytków w Polsce⁷.

Ustawodawca definiuje podstawowe pojęcia związane z zabytkami:

1) **zabytek** - nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;

2) **zabytek nieruchomy** - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1;

3) **zabytek ruchomy** - rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt 1;

4) **zabytek archeologiczny** - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;

⁷ Art. 1. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

5) **instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami** - instytucja kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;

6) **prace konserwatorskie** - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;

7) **prace restauratorskie** - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;

8) **roboty budowlane** - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;

9) **badania konserwatorskie** - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;

10) **badania architektoniczne** - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;

11) **badania archeologiczne** - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;

12) **historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;

13) **historyczny zespół budowlany** - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;

14) **krajobraz kulturowy** - postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;

15) **otoczenie** - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych⁸.

Wymieniona powyżej ustawa określa również obowiązki administracji publicznej w zakresie zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytków. Do obowiązków tych należą:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska⁹.

Ustawa określa jednocześnie obowiązki właściciela lub posiadacza w zakresie opieki nad zabytkiem¹⁰, które polegają na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami precyzyjnie określa rodzaje zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych. Do **zabytków nieruchomych** zalicza się:

- a) krajobrazy kulturowe,
- b) układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane,
- c) dzieła architektury i budownictwa,

⁸ Art. 3. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

⁹ Art. 4. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

¹⁰ Art. 5. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

- d) dzieła budownictwa obronnego,
- e) obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe,
- f) cmentarze,
- g) parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni,
- h) miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Do **zabytków ruchomych** zaliczane są:

- a) dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmaty oraz pamiątki historyczne, a zwłaszcza militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i ordery,
- d) wytwory techniki, a zwłaszcza urządzenia, środki transportu oraz maszyny i narzędzia świadczące o kulturze materialnej, charakterystyczne dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentujące poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiały biblioteczne, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. z 2019 r. poz. 1479),
- f) instrumenty muzyczne,
- g) wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne,
- h) przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Do **zabytków archeologicznych** należą:

- a) pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyska,
- c) kurhany,
- d) relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej¹¹.

Ponadto ustawodawca wskazuje, iż *ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej*¹².

Ustawa wyszczególnia poszczególne formy ochrony zabytków, tj.:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
 - 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;

¹¹ Art. 6. ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

¹² Art. 6. ust. 2 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego¹³.

Przywołana ustawa reguluje również prawa i obowiązki gminy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Należy do nich m.in. **możliwość utworzenia na podstawie uchwały rady gminy parku kulturowego** chroniącego lokalny krajobraz kulturowy, co określa art. 16. ustawy:

- 1a. Rada gminy ogłasza w prasie miejscowej oraz przez obwieszczenie, a także w sposób zwyczajowo przyjęty w danej miejscowości, o podjęciu prac nad utworzeniem parku kulturowego, określając formę, miejsce i termin składania wniosków dotyczących projektu uchwały o utworzeniu parku kulturowego, nie krótszy jednak niż 21 dni od dnia ogłoszenia.
2. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia, o których mowa w art. 17 ust. 1.
3. Wójt (burmistrz, prezydent miasta), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy.
4. W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem.
5. Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być utworzony.
6. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego¹⁴.

Obowiązek **uwzględnienia ochrony zabytków w miejscowych dokumentach planowania przestrzennego** oraz obowiązek uzgodnienia tych dokumentów z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu określa art. 18., 19. i 20. ustawy:

Art. 18.

1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji (...) strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania

¹³ Art. 7. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

¹⁴ Art. 16. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Art. 19.

1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt. 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Obowiązek prowadzenia **gminnej ewidencji zabytków** oraz zasady jej sporządzania określa art. 22. cytowanej ustawy:

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;

3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Ustawa stanowi ponadto, iż ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami na poziomie województw, powiatów i gmin (art. 21.).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami reguluje również **zasady finansowania prac przy zabytkach**, zarówno tych wpisanych do rejestru zabytków, jak i obiektów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków:

Art. 71. [Finansowanie opieki nad zabytkiem]

1. W zakresie sprawowania opieki nad zabytkami osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego finansuje prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tym zabytku.

2. Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny, określony w ust. 1, posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki¹⁵.

Art. 74. [Podmioty udzielające dotacji]

1. Dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru może być udzielona przez:

¹⁵ Art. 71. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

1) ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ze środków budżetu państwa, z części, której dysponentem jest ten minister;

2) wojewódzkiego konserwatora zabytków ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda.

2. Dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa jest udzielana ze środków budżetu państwa, z części, której dysponentem jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego¹⁶.

Art. 81. [Dotacje samorządowe]

1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków¹⁷.

Ustawa określa również obowiązek sporządzenia przez władze gminy **programu opieki nad zabytkami** → punkt 2. Podstawa prawna opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami.

Art. 87. [Samorządowe programy opieki nad zabytkami]

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

¹⁶ Art. 74. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

¹⁷ Art. 81. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Kierunki i cele państwa dotyczące dziedzictwa kulturowego, w tym zabytków i ich ochrony, a także wytyczne w zakresie włączenia kultury do strategii rozwoju państwa zawarte są w *Krajowym programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022* oraz w dokumencie *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2020 - uzupełnienie*.

4.1.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022

Obowiązujący *Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022* (zwany dalej Programem) został przyjęty uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 roku. Realizację Programu nadzoruje Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w imieniu którego zadania wykonuje Generalny Konserwator Zabytków, natomiast podmiotem wiodącym w realizacji Programu jest Narodowy Instytut Dziedzictwa. Do podmiotów realizujących należą również m.in. wojewódzcy konserwatorzy zabytków.

W aktualnym Programie podkreślono **wartość dziedzictwa kultury narodowej jako dobra uniwersalnego**: *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami, jako jeden z najważniejszych elementów (...) [dziedzictwa narodowego], realizowane są przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w powiązaniu z kontekstem polityki gospodarczo-społecznej, ale stanowią również cel sam w sobie, którego wartość wykracza poza kategorie czysto ekonomiczne.*

Główny cel Programu sformułowano w następujący sposób:

Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami

Cele szczegółowe programu są następujące:

1. Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego; kierunki działania:
 - 1) Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym
 - 2) Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym
2. Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami; kierunki działania:
 - 1) Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami
 - 2) Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego
3. Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego; kierunki działania:
 - 1) Upowszechnienie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości

2) Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami

Spośród celów szczegółowych, cel 1. *Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego* odnosi się do działań realizowanych przez administrację państwową oraz instytucje reprezentujące resort kultury, w tym wojewódzkich konserwatorów zabytków i NID. W ramach tego celu zakłada się realizację następujących zadań:

- szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym szkolenia skierowane do pracowników merytorycznych urzędów, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami,
- budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym,
- merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach.

Samorząd lokalny włączy się w powyższy cel, gdy pracownicy instytucji samorządowych będą brać udział w szkoleniach organizowanych przez służby ochrony zabytków, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Narodowy Instytut Dziedzictwa, a także gdy będą korzystać z opracowanych w ramach Programu katalogów dobrych rozwiązań, poradników itp.

Realizacja celu 2. *Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami* zakłada utworzenie bazy wiedzy zawierającej standardy dotyczące działań przy zabytkach. Jednostka samorządu terytorialnego będzie mogła włączyć się w realizację tego celu korzystając z opracowanych katalogów standardów, biorąc udział w szkoleniach oraz upowszechniając wiedzę wypracowaną w ramach zrealizowanych działań, a także uczestnicząc we współpracy opiekunów zabytków z instytucjami działającymi w tym zakresie.

Urzeczywistnienie założeń celu 3. *Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego* będzie polegało na opracowaniu narzędzi edukacyjnych dla szkół oraz instytucji kultury, a także na utworzeniu programu dotacyjnego dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad dziedzictwem kulturowym. Program dotacyjny ma wspierać wolontariat na rzecz dziedzictwa kulturowego, a jego beneficjentami będą podmioty społeczeństwa obywatelskiego. Samorząd lokalny włączy się w realizację tego celu poprzez dystrybucję opracowanych materiałów edukacyjnych w instytucjach działających na terenie gminy oraz poprzez informowanie mieszkańców gminy, właścicieli zabytków i instytucje

zarządzające zabytkami o dostępnych źródłach finansowania, o dostępnych materiałach edukacyjnych itp.

4.1.2. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030

Dokument *Strategii Rozwoju kapitału Społecznego 2030* został przyjęty do realizacji w dniu 27 października 2020 roku na mocy uchwały nr 155 Rady Ministrów. Głównym celem Strategii jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Za kluczowe dla realizacji tego celu obszary interwencji uznano:

- 1) Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie
- 2) Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie
- 3) Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Strategia podkreśla różnorodne i złożone znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego. Kultura stanowi m.in. zasób dóbr materialnych i niematerialnych, które tworzą „fundament tożsamości i spoiwo społeczności”. Zasób ten powinien być wykorzystany w szeroko pojętym rozwoju.

W dokumencie przedstawiono analizę barier rozwojowych kapitału społecznego, w tym m.in. niski poziom współpracy opartej na zaufaniu i współdziałania, niski poziom komunikacji społecznej, niski poziom współpracy międzysektorowej, niski poziom rozwoju organizacji pozarządowych i podmiotów ekonomii społecznej, niski poziom zatrudnienia w organizacjach non-profit, niewykorzystany potencjał wolontariatu, niski poziom czytelnictwa, niewykorzystany potencjał dziedzictwa kultury i infrastruktury kultury (w tym bibliotek), deficyty kompetencji kulturalnych wśród najmłodszych, a także zły stan zabytków, niewykorzystany potencjał szlaków kulturowych oraz turystyki kulturowej, niewykorzystany potencjał podmiotów działających w sektorze kultury oraz szkół artystycznych, brak spójnej i aktualnej krajowej koncepcji rozwoju cyfrowych zasobów kultury.

Cele Strategii obejmują:

Cel strategiczny: Wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków

Cele szczegółowe:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich
3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.

W ramach celu szczegółowego 2. wyróżniono następujące priorytety:

- 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze
- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury
- 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury
- 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę
- 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

W ramach priorytetu 2.2. przewiduje się m.in. finansowanie prac przy zabytkach i usprawnienie systemu ich ochrony, wsparcie zabytków uznanych za Pomniki Historii, rozwój turystyki kulturowej, rozwój kolekcji sztuki, wsparcie dla działań mających na celu poprawę estetyki przestrzeni publicznej oraz rozwój zasobów bibliotecznych w kraju.

4.2. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie rozwoju i ich relacje z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami

Ustawa z dnia 15 lipca 2020 roku o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2020 poz. 1378), wprowadziła zmiany w ustawie z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym polegające m.in. na uchyleniu Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 oraz długookresowej strategii rozwoju „Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności”. Aktualnie podstawowym dokumentem strategicznym polityki regionalnej państwa pozostaje Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030, określana jako średniookresowy dokument strategiczny.

4.2.1. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030

Dokument został przyjęty na mocy uchwały nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 roku w sprawie przyjęcia „Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030”. KSRR określa politykę regionalną jako „skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych regionów”. Dokument identyfikuje cele rozwojowe oraz działania, które należy podjąć dla ich realizacji. W strategii podkreślona została waga rozwoju odpowiedzialnego, rozumianego jako rozwój wrażliwy społecznie i zrównoważony terytorialnie, polegający między innymi na włączaniu obszarów słabiej rozwiniętych i bardziej podatnych na zjawiska kryzysowe. Strategia wspiera

konkurencyjność regionów, podkreśla konieczność kontynuacji działań w zakresie podniesienia jakości kapitału ludzkiego i społecznego, jak również rozwoju przedsiębiorczości oraz innowacyjności. W dokumencie podkreślono, iż „polityka regionalna będzie wspierać zintegrowane interwencje wykorzystujące miejscowe zasoby i potencjały poszczególnych terytoriów oraz dostarczanie odpowiednich impulsów dla zainicjowania trwałego wzrostu i miejsc pracy w obszarach o mniej korzystnych uwarunkowaniach rozwojowych”.

KSRR określa następujące wyzwania rozwojowe kraju:

1. Adaptacja do zmian klimatu oraz ograniczenie zagrożeń dla środowiska
2. Przeciwdziałanie negatywnym skutkom procesów demograficznych
3. Rozwój i wsparcie kapitału ludzkiego i społecznego
4. Wzrost produktywności i innowacyjności regionalnych gospodarek
5. Rozwój infrastruktury podnoszącej konkurencyjność, atrakcyjność inwestycyjną i warunki życia w regionach
6. Zwiększenie efektywności zarządzania rozwojem (w tym finansowania działań rozwojowych) oraz współpracy między samorządami terytorialnymi i między sektorami
7. Przeciwdziałanie nierównościom terytorialnym i przestrzennej koncentracji problemów rozwojowych oraz niwelowanie sytuacji kryzysowych na obszarach zdegradowanych.

Należy podkreślić, iż w perspektywie horyzontalnej wszystkie z wymienionych powyżej wyzwań dotyczą również sfery ochrony dziedzictwa kultury:

- adaptacja do zmian klimatu wymaga podejścia ekosystemowego, m.in. w zarządzaniu przestrzenią i w projektowaniu;
- efektami negatywnych procesów demograficznych są m.in. izolacja osób starszych, a także suburbanizacja i efekt wymywania zasobów kapitału ludzkiego – w wyniku tego część regionów traci swój potencjał intelektualny i ma mniejsze szanse na rozwój;
- niedopasowanie struktury kształcenia do potrzeb rynku pracy, w efekcie którego obserwuje się niedobór specjalistów i pracowników w wielu branżach gospodarki, m.in. w budownictwie;
- ogólnie niski poziom zaangażowania Polaków w działalność organizacji pozarządowych oraz niski poziom zaufania społecznego utrudnia włączanie społeczności lokalnych w działania na rzecz dobra wspólnego i wspólnej przestrzeni, a także w ochronę dziedzictwa;
- wzrost kapitału społecznego wymaga rozwoju kreatywności, potencjału intelektualnego oraz rozwoju kulturalnego społeczeństwa;

- rozwój i modernizacja infrastruktury technicznej w poszczególnych regionach wpływa na zmiany krajobrazu kulturowego i przyrodniczego, jak również wpływa na wysokość dochodów oraz na dostępność do edukacji i kultury;
- regiony i podregiony o niskim poziomie rozwoju gospodarczego (w tym peryferyjne subregiony województwa pomorskiego) charakteryzują się spadkiem jakości życia mieszkańców, pogarszaniem się warunków inwestycyjnych oraz warunków do rozwoju przedsiębiorczości.

W KSRR podkreślono konieczność włączenia **planowania przestrzennego i racjonalnego zarządzania przestrzenią** jako obowiązkowego elementu zarządzania rozwojem. Kluczowym w tej kwestii problemem są zapisy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, które nie odpowiadają rzeczywistym potrzebom zagospodarowania terenu, natomiast brak miejscowych planów przyczynia się do wzrostu chaosu przestrzennego i wzrostu ryzyka inwestycji.

Strategia podkreśla również rolę **rewitalizacji** jako narzędzia do wyprowadzenia ze stanu kryzysu obszarów zdegradowanych, przy czym autorzy strategii podkreślają, iż rewitalizacja powinna być prowadzona w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, a działania te powinny być skoncentrowane terytorialnie. Za najbardziej zagrożone trwałą marginalizacją uważa się skupiska gmin wiejskich oraz powiązanych z nimi małych miast, głównie w północnej i wschodniej części Polski. Podniesienie jakości życia mieszkańców tych regionów wymagać będzie między innymi **zwiększenia poziomu dostępności** usług, w tym usług kulturalnych.

4.3. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa pomorskiego i powiatu chojnickiego

Zarówno województwo pomorskie, jak i powiat chojnicki we wrześniu 2021 roku nie posiadały aktualnych programów opieki nad zabytkami. Niniejsze opracowanie zawiera analizę następujących dokumentów strategicznych określających kierunki rozwoju województwa i powiatu, które odnoszą się do ochrony dziedzictwa kulturowego znajdującego się na ich obszarze: *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego*, *Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030*, *Strategia Rozwoju Powiatu Chojnickiego do roku 2025* oraz *Lokalna Strategia Rozwoju na lata 2016-2023 dla obszaru objętego działalnością Lokalnej Grupy Działania Sandry Brdy*.

4.3.1. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego

Dokument został przyjęty uchwałą nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 roku. W planie zagospodarowania województwa pomorskiego zasoby dziedzictwa kultury zostały uznane za czynnik decydujący o rozwoju gospodarczym i wzroście kapitału społecznego w regionie. Jednocześnie ochrona takich zasobów dziedzictwa, jak krajobraz oraz zabytki została określona jako jedna z grup barier rozwoju społeczno-gospodarczego Pomorza. Unikatowe dziedzictwo archeologiczne pradziejowe i wczesnośredniowieczne, w tym cmentarzysko pradziejowe w Leśnie uznane za obiekt o znaczeniu europejskim, zostało uznane za podstawę rozwoju turystyki krajoznawczej i kulturowej w regionie. Za jeden z elementów kluczowych dla rozwoju turystyki uznano również m.in. szlak wodny Brdy.

Wśród problemów przestrzennych regionu autorzy dokumentu wymienili degradację fizjonomii i estetyki krajobrazu, negatywne zmiany środowiska kulturowego dokonujące się pod wpływem rozwoju gospodarczego, degradację obiektów zabytkowych wynikającą m.in. z niedostatecznej ilości środków finansowych, niski poziom zrozumienia i poszanowania dla historycznych wzorców kształtowania przestrzeni, zanik rzemiosł związanych z tradycyjnym budownictwem regionalnym. Za szczególnie dotkliwe problemy w zachowaniu krajobrazów wiejskich Pomorza uznane zostały: niedocenywanie wartości budownictwa regionalnego, zmiany pierwotnej struktury pól oraz chaos przestrzenny.

Za działania kluczowe dla rozwoju Pomorza uznano m.in.: tworzenie warunków do rozwoju społeczeństwa otwartego, aktywnego i uczącego się, przewyższanie marginalizacji obszarów wiejskich oraz poprawę atrakcyjności regionu, w tym turystycznej i inwestycyjnej. Podkreślone zostało znaczenie zabytków dla tożsamości regionu i ich prestiżowy charakter, a także fakt, iż miejsca historyczne posiadają szczególny potencjał dla rozwoju województwa, np. zabytkowe obiekty przemysłowe i gospodarcze mogą uzyskać funkcję kulturową lub turystyczną, zabytkowe układy ruralistyczne mogą stać się obszarami rozwoju agroturystyki, sylwetki zabytkowych kościołów są charakterystycznym elementem widoków i panoram.

4.3.2. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 weszła w życie na mocy uchwały nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 roku. W dokumencie uwzględniono aktualne wyzwania globalne oraz sytuację społeczno-

gospodarczą województwa pomorskiego. Strategia przedstawia m.in. główne wyzwania rozwojowe regionu, nakreśla możliwe scenariusze rozwoju oraz wizję Pomorza w 2030 roku, a także formułuje cele strategiczne i operacyjne.

Wymienione w dokumencie globalne trendy rozwoju, które znajdują odniesienie do dziedzictwa kultury i jego ochrony są następujące: coraz częstsze katastrofy naturalne, wprowadzanie gospodarki o obiegu zamkniętym, postępująca cyfryzacja (w tym digitalizacja zasobów dziedzictwa kultury), starzenie się społeczeństw i nasilające się nierówności społeczne (w tym nierówny dostęp m.in. do dóbr kultury).

Spśród wyzwań dla rozwoju regionalnego związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego wymieniono następujące:

- metody kształtowania otoczenia, które ograniczą presję na środowisko i przeciwdziałają jego degradacji,
- rozwój aktywnej, silnej i otwartej wspólnoty, dla której wartość stanowi m.in. różnorodność kulturowa, bogate dziedzictwo i tradycje, a także wysoka społeczna rola kultury;
- zmiany technologiczne i cyfryzacja życia, które pozwolą na wykorzystanie nowych technologii jako motoru wzrostu i przełamywania wykluczenia.

W dokumencie podkreślono szczególne narażenia województwa pomorskiego na negatywne zjawiska związane ze zmianami klimatu, z którego wynika konieczność adaptacji do zmian klimatu i ograniczenia jego skutków, m.in. poprzez rozwój błękitno-zielonej infrastruktury. Podkreślono również konieczność zmniejszenia presji gospodarki na środowisko i krajobraz, a także rozważnego podejścia do rozwoju sieci osadniczej w regionie. Strategia kładzie również nacisk na zmianę w podejściu do gospodarowania przestrzenią na obszarach miejskich i podmiejskich, w którym istotną rolę powinien odgrywać rozwój terenów zieleni oraz retencja wody.

Strategia prezentuje wizję Pomorza w 2030 roku jako regionu, które wyróżniają m.in. następujące cechy:

- Pomorze rozwija się w sposób trwały w oparciu o m.in. wysoki kapitał ludzki i społeczny, bogate dziedzictwo kulturowe, unikatowe walory środowiskowe i krajobrazowe
- Pomorze rozwija się w sposób spójny, tj. wszyscy mieszkańcy poszczególnych części województwa mają odpowiedni standard życia i rozwoju, w tym powszechny dostęp do usług publicznych, m.in. edukacji i kultury
- gospodarkę Pomorza wyróżnia innowacyjność.

W dokumencie określono następujące cele strategiczne oraz cele operacyjne, spośród których wymienione poniżej bezpośrednio odnoszą się do ochrony dziedzictwa kulturowego:

- 1) Trwałe bezpieczeństwo (w tym 1.1. Bezpieczeństwo środowiskowe)
- 2) Otwarta wspólnota regionalna (w tym 2.3. Kapitał społeczny)
- 3) Odporna gospodarka (w tym 3.3. Oferta turystyczna i czasu wolnego).

Realizacja celu operacyjnego **1.1 Bezpieczeństwo środowiskowe** zakłada m.in. adaptację do zmian klimatu poprzez zabezpieczenie przed powodzią i suszą, rozwój błękitno-zielonej infrastruktury, ochronę i poprawę stanu zasobów przyrodniczo-krajobrazowych oraz różnorodności biologicznej, rozwój terenów zieleni, redukcję presji działalności gospodarczej oraz presji sieci osadniczej na środowisko.

Wprowadzenie w życie celu operacyjnego **2.3. Kapitał społeczny** wymaga m.in. zachowania i upowszechnienia dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego, rozwoju infrastruktury instytucji kultury – w tym e-kultury i oferty kulturalnej, podnoszenia kompetencji kadr kultury i turystyki – głównie na poziomie lokalnym, kompleksowa rewitalizacja oraz zagospodarowanie przestrzeni publicznych w sposób integrujący społeczności lokalne, a także podnoszenie świadomości w zakresie planowania przestrzennego i architektury.

Wykonanie celu operacyjnego **3.3. Oferta turystyczna i czasu wolnego** przewiduje m.in. poprawę jakości i dostępności oferty czasu wolnego, oferty turystycznej oraz oferty kulturalnej dla mieszkańców i turystów, wprowadzenie zintegrowanej promocji tej oferty oraz rozwój współpracy różnorodnych interesariuszy i podmiotów w tym zakresie.

4.3.3. Założenia Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2021-2027 w Województwie Pomorskim

Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego jest z zasady jednym z narzędzi wykonawczych dla uchwalonej wcześniej Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030. Zarząd Województwa Pomorskiego jako Instytucja Zarządzająca RPO przystąpił do opracowania i konsultacji Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2021-2027 w Województwie Pomorskim na mocy wydanej przez siebie uchwały nr 1101/202/20 z dnia 26 listopada 2020 roku. W 2021 roku prace nad dokumentem były w toku.

Założenia nowego Regionalnego Programu Operacyjnego, przyjęte jako załącznik do w/w uchwały określają kluczowe wyzwania rozwoju Pomorza, które są następujące:

- zmiany klimatu, w tym zwiększanie bezpieczeństwa środowiskowego i energetycznego, przy jednoczesnym dążeniu do neutralności klimatycznej,

- cyfryzacja życia i robotyzacja gospodarki, w tym pełniejsze wykorzystanie endogenicznego potencjału, stymulowanie transformacji przedsiębiorstw w kierunku cyfryzacji, przemysł 4.0, gospodarka o obiegu zamkniętym,
- starzenie się społeczeństwa i nierówności społeczne, w tym lepsza dostępność do zindywidualizowanych usług publicznych, profilaktyka i promocja zdrowia, wykorzystanie potencjału wynikającego z wydłużania się życia, a także rozwój otwartej, wrażliwej, świadomej i silnej wspólnoty,
- współczesne zagrożenia naturalne i cywilizacyjne, w tym związane m.in. z negatywnymi skutkami pandemii COVID-19.

Wstępnie przyjęty ramowy harmonogram prac nad RPO zakłada przyjęcie dokumentu przez Komisję Europejską w IV kwartale 2021 roku.

4.3.4. Strategia Rozwoju Powiatu Chojnickiego do roku 2025

Strategia ta jest podstawą planowania strategicznego w powiecie. W oparciu o ten dokument sporządzane są aktualizacje miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, opracowywane programy operacyjne, przedsięwzięcia rozwojowe i plany inwestycyjne, w tym coroczne budżety powiatu.

Główne obszary i problemy rozwojowe powiatu:

Mocne strony - największym atutem są obszary cenne przyrodniczo chronione prawem (Park Narodowy Bory Tucholskie, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe), a także Rezerwat Biosfery Bory Tucholskie utworzony pod auspicjami UNESCO, wybitne walory turystyczne, wysoka aktywność mieszkańców, silne poczucie tożsamości mieszkańców – patriotyzm lokalny, aktywne samorządy, sprawnie działający nadzór budowlany, dobrze rozwinięty sektor małych i średnich przedsiębiorstw, dobrze rozwinięte rolnictwo, dodatni przyrost naturalny i saldo migracji. Wśród mocnych stron powiatu podkreślono: bogate dziedzictwo kulturowe, liczne zabytki, kulturę kaszubską.

Słabe strony: niewystarczająca dbałość o zabytki i dziedzictwo kulturowe, ograniczona oferta kulturalna, niedostatek zajęć dla młodzieży w zakresie kultury, słaba komunikacja wewnątrz powiatu i z innymi rejonami województwa, brak obwodnic miejscowości położonych przy drodze krajowej nr 22, niezadowalający stan dróg wojewódzkich, zbyt niskie wykorzystanie potencjału turystycznego, głównie wskutek niedostatecznie rozwiniętej infrastruktury turystycznej, zaniedbania w sferze społecznej, infrastruktura techniczna wymagająca rozbudowy, rozdrobnione rolnictwo w północnej części powiatu.

Szanse rozwojowe: położenie wzdłuż szlaków komunikacyjnych, walory przyrodnicze i wypoczynkowe Borów Tucholskich, rozwój turystyki, zwiększenie promocji regionu, wzrost zainteresowania kulturą, bliskość granicy morskiej, finansowanie z UE, rozwój turystyki wewnętrznej, korzystne trendy migracyjne, rozwój Chojnic jako centrum gospodarczego subregionu.

Zagrożenia rozwoju: brak inwestycji drogowych i kolejowych łączących powiat z innymi miastami województwa i sąsiednimi regionami, emigracja młodych i wykształconych mieszkańców, niskie dochody samorządów, ograniczony dostęp do oferty kulturalnej większych miast, ograniczenia inwestycji związane z bliskością obszarów chronionych.

Wybrane cele strategiczne rozwoju powiatu do roku 2025, związane z obszarem kultury i ochrony dziedzictwa:

II. Zwiększenie znaczenia funkcji turystycznej powiatu poprzez m.in.: zwiększoną promocję turystyczną opartą na walorach przyrodniczych, stworzenie marki turystycznej powiatu, rozwój systemów zarządzania turystyką, rozwój infrastruktury turystycznej, infrastruktury kultury oraz atrakcji turystycznych, dbałość o stan i promocję lokalnego dziedzictwa kulturowego,

III. Ukierunkowanie rozwoju powiatu jako ponadregionalnego centrum gospodarczego poprzez m.in.: wykorzystanie dogodnego położenia komunikacyjnego i geograficznego powiatu dla rozwoju gospodarczego, wspieranie opracowania i aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego gmin powiatu, upowszechnienie wiedzy o znaczeniu procedur inwestycyjnych występujących na obszarach cennych przyrodniczo,

IV. Ochrona środowiska przyrodniczego i przestrzennego powiatu chojnickiego poprzez m.in.: ochronę walorów przyrodniczych, edukację ekologiczną mieszkańców, zachowanie dziedzictwa i tradycji regionalnej w kształtowaniu krajobrazu,

V. Rozwój postaw aktywności, ustawicznej edukacji i podmiotowości obywateli powiatu poprzez m.in.: promocję dziedzictwa kulturowego i historycznego powiatu oraz aktywności mieszkańców w obszarze kultury, rozwój edukacji dorosłych,

VI. Podniesienie poziomu życia mieszkańców poprzez m.in.: zwiększenie poziomu współpracy międzypowiatowej i subregionalnej, zaktywizowanie samorządów gmin i powiatu do ściślejszej współpracy, przeciwdziałanie migracji wykształconych mieszkańców do sąsiednich aglomeracji.

Misja powiatu rozumianego jako *wspólnota wszystkich osób zamieszkujących na jego terenie* została sformułowana następująco: *Powiat chojnicki – to ważny dla Pomorza obszar rozwoju społeczno-gospodarczego i przyrodniczego, który przy pełnym wykorzystaniu jakże*

cennych walorów Borów Tucholskich zapewnia zrównoważony rozwój gospodarczy i turystyczny powiatu. Jest to powiat rozwijający nowoczesne gałęzie gospodarki, budujący dumę swoich mieszkańców z miejsca zamieszkania poprzez sprawne i uspołecznione rozwiązywanie potrzeb bytowych, kulturowych i edukacyjnych.

Zaproponowane wskaźniki realizacji Strategii odnoszące się do obszaru kultury i ochrony dziedzictwa są następujące: procent powierzchni powiatu objęty aktualnymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, wysokość budżetu powiatu przeznaczanego na kulturę.

Wybrane cele szczegółowe w obszarze kultury i ochrony dziedzictwa:

1.9. Dbalność o stan i promocję lokalnego dziedzictwa kulturowego

Cel operacyjny / działanie: 1) Opracowanie powiatowego programu opieki nad zabytkami, 2) Zwiększenie skali promocji i działań Muzeum Historyczno-Etnograficznego.

2.7. Wspieranie opracowania i aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego gmin powiatu

3.7. Zachowanie dziedzictwa i tradycji regionalnej przy kształtowaniu krajobrazu architektonicznego

4.1. Promocja dziedzictwa kulturowego i historycznego powiatu oraz aktywności mieszkańców w obszarze kultury

Cel operacyjny / działanie: 1) Zwiększenie skali promocji i działań Muzeum Historyczno-Etnograficznego (rozbudowa), 2) Wykorzystanie pracowników muzeum jako prelegentów, 3) Rozwijanie oferty jednostek kultury i wspieranie organizacji działających w obszarze kultury.

Wśród działań rekomendowanych dla samorządów gminnych powiatu chojnickiego zapisano m.in.: rozwijanie oferty jednostek kultury i wspieranie organizacji działających w obszarze kultury, opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wpisanie do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego zapisów o obowiązku stosowania elementów tradycyjnego budownictwa lokalnego. W Strategii podkreślono konieczność wzmocnienia niektórych obszarów funkcjonowania powiatu, przede wszystkim funkcji przyrodniczych oraz zagospodarowania przestrzeni, jak również poziomu życia mieszkańców. Strategia podkreśla także rolę dziedzictwa kulturowego regionu w budowaniu kapitału społecznego.

4.3.5. Lokalna Strategia Rozwoju na lata 2016-2023 dla obszaru objętego działalnością Lokalnej Grupy Działania Sandry Brdy

Obszar wdrażania Lokalnej Strategii Rozwoju znajduje się w południowo-zachodniej części województwa pomorskiego i obejmuje następujące gminy: Brusy, Czersk, Konarzyny, Lipnica oraz gminę wiejską Chojnice. Opracowana dla tego obszaru Strategia opiera się na analizie jego mocnych i słabych stron, a także szans i zagrożeń. Bogate i unikatowe zasoby dziedzictwa kultury, w tym spuścizna artysty Józefa Chełmowskiego zostały przez autorów Strategii uznane, obok m.in. wysokich walorów przyrodniczych i krajobrazowych oraz Rezerwatu Biosfery Bory Tucholskie za największy potencjał rozwojowy obszaru. Wśród słabych stron wskazano m.in. ubóstwo mieszkańców wsi, niską aktywność gospodarzących mieszkańców i niewykorzystany w pełni potencjał turystyczny, słabo rozwiniętą infrastrukturę turystyczną, niski stopień rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, niski stopień profesjonalizacji sektora organizacji pozarządowych, niską aktywność społeczną, a także słabo rozwiniętą infrastrukturę społeczną. Peryferyjne położenie obszaru, to jest jego oddalenie od dużych ośrodków miejskich uznano zarówno za szansę na przetrwanie endogenicznych zasobów, jak i zagrożenie marginalizacją.

Dziedzictwo kulturowe i zlokalizowane na obszarze LSR zabytki zostały opisane w kontekście możliwości rozwoju turystyki, przy czym uznano je za element, który nie może samodzielnie stanowić oferty turystycznej, lecz może być jej uzupełnieniem. Spośród najcenniejszych obiektów zabytkowych regionu wymieniono m.in. następujące zabytki znajdujące się w gminie Brusy: kościoły w Leśnie, Kosobudach i Brusach wraz z towarzyszącymi im cmentarzami, kręgi kamienne w Leśnie, zespoły dworsko-parkowe w Wielkich Chełmach, Leśnie i Żabnie, młyny wodne w Czernicy i Kaszubie, budynki mieszkalne i gospodarskie z XIX i XX wieku.

Dla obszaru realizacji Strategii sformułowano następujące główne i szczegółowe cele rozwojowe:

- 1) Zrównoważony rozwój obszaru wdrażania LSR w oparciu o lokalny potencjał
 - 1.1. Wzrost aktywności gospodarczej i zatrudnienia wśród mieszkańców obszaru, w tym osób z grup defaworyzowanych
 - 1.2. Zwiększenie atrakcyjności obszaru poprzez wykorzystanie lokalnych zasobów i potencjałów
 - 1.3. Utrzymanie wysokich walorów przyrodniczych obszaru i ochrona środowiska
- 2) Poprawa jakości życia, więzi społecznych i budowa społeczeństwa obywatelskiego na obszarze LSR

2.1. Wzmocnienie sektora organizacji pozarządowych

2.2. Aktywizacja lokalnej społeczności w zakresie działalności na rzecz zmiany najbliższego otoczenia

2.3. Poprawa stanu i wykorzystanie infrastruktury społecznej.

W ramach celu nr 1. Strategia zakłada m.in. realizację działania *1.2.1. Rozwój niekomercyjnej infrastruktury turystycznej*, w ramach którego będą przeprowadzone zabiegi konserwatorskie i restauratorskie w obiektach zabytkowych, a rezultatem przeprowadzonych działań będzie wzrost liczby turystów, którzy odwiedzą region. W ramach celu nr 2. założono m.in. działanie *2.2.1. Lokalne społeczności na rzecz wzmocnienia kapitału społecznego*, w ramach którego realizowane będą projekty zwiększające zaangażowanie mieszkańców w rozwiązywanie problemów lokalnej wspólnoty, a także działanie *2.3.1. Infrastruktura społeczna jako baza rozwoju lokalnych inicjatyw*, w ramach którego zostaną przeprowadzone remonty miejsc służących ogółowi mieszkańców oraz działania w zakresie edukacji, sportu i kultury. Rezultatem zrealizowanych działań ma być wzrost aktywności społecznej mieszkańców.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

5.1.1. Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Brusy do roku 2020

W 2020 i 2021 roku trwały konsultacje oraz uzgodnienia *Strategii Rozwoju Miasta i Gminy Brusy do roku 2030*, jednak do września 2021 roku dokument ten nie został ostatecznie uzgodniony i uchwalony. *Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Brusy do roku 2020* weszła w życie na mocy uchwały nr XII/131/08 z dnia 10 kwietnia 2008 roku. Pomimo faktu, iż okres jej realizacji formalnie upłynął, na mocy uchwały nr XX/181/20 Rady Miejskiej w Brusach z dnia 30 grudnia 2020 roku w sprawie szczegółowego trybu i harmonogramu opracowania projektu *Strategii Rozwoju Miasta i Gminy Brusy na lata 2021-2030*, w tym trybu jej konsultacji *Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Brusy do roku 2020* pozostaje aktualna do czasu przyjęcia nowego dokumentu.

Obowiązująca strategia rekomenduje najbardziej korzystne kierunki rozwoju Gminy Brusy, wyznacza cele oraz wskazuje sposoby ich realizacji. Autorzy Strategii podkreślają, że podmiotem wszelkich działań służących rozwojowi gminy są mieszkańcy, będący jednocześnie jej największym potencjałem. Lokalna społeczność charakteryzuje się wysokim poziomem tożsamości, która według autorów Strategii jest podstawą „tworzenia nowoczesnego, podmiotowego i obywatelskiego społeczeństwa”. W dokumencie uznano szczególną wartość miejscowej tradycji i kultury oraz unikalnego krajobrazu kulturowego. Spośród elementów dziedzictwa materialnego wymienione zostały najcenniejsze: rezerwat archeologiczny w Leśnie, zabytkowe kościoły i cmentarze przykościelne w Brusach, Leśnie i Kosobudach, obiekty budownictwa wiejskiego oraz dom artysty Józefa Chełmowskiego znajdujący się we wsi Brusy-Jaglie, obecnie funkcjonujący jako skansen. W Strategii podkreślono rolę turystyki, która obok rolnictwa i przemysłu przetwórczego stanowi podstawę rozwoju gospodarczego gminy. Rola dziedzictwa kultury to z jednej strony tworzenie więzi społecznych, z drugiej natomiast czynnik atrakcyjności turystycznej. Strategia podkreśla funkcję, jaką pełnią wydarzenia kulturalne cyklicznie organizowane na obszarze gminy, wśród nich m.in. Międzynarodowy Festiwal Folkloru.

Ocena mocnych i słabych stron, możliwości rozwoju oraz zagrożeń dla procesów wzrostu gminy zawiera odniesienia do dziedzictwa kulturowego i zabytków. Wśród mocnych stron gminy wymieniono m.in. tradycję i kulturę kaszubską, dużą aktywność społeczną,

prowadzoną w gminie naukę języka kaszubskiego, imprezy kulturalne o ponadregionalnym znaczeniu, tradycyjną gościnność, wysoką atrakcyjność obszaru pod względem możliwości zamieszkania, a także lokalne tradycje rzemiosła – zwłaszcza kowalstwa. Słabe strony wymienione w Strategii odnoszące się do dziedzictwa kulturowego są następujące: niski poziom wykształcenia społeczeństwa, słaba oferta kulturalna, niski poziom rozwoju infrastruktury – zwłaszcza na obszarach wiejskich, duże rozproszenie zabudowy, niedostosowanie obiektów i infrastruktury do potrzeb osób niepełnosprawnych, niedobór mieszkań. Wśród szans rozwojowych wymieniono: wzrost poziomu wykształcenia mieszkańców, poprawa dostępności przestrzeni dla osób niepełnosprawnych, wzrost aktywności społecznej, rozwój zabudowy regionalnej, poprawę estetyki krajobrazu kulturowego, wzrost więzi lokalnych i tożsamości terytorialnej oraz umocnienie kultury kaszubskiej. Zagrożenia dla rozwoju gminy wymieniono następujące: utrzymanie się niskich dochodów mieszkańców oraz wzrost bezrobocia, niekontrolowany rozwój zabudowy podnoszący koszty infrastruktury, presja urbanizacji na tereny szczególnie atrakcyjne krajobrazowo, rozwój nieatrakcyjnych form budownictwa, masowe migracje prowadzące do rozluźnienia więzów lokalnych i spadku znaczenia kultury kaszubskiej, a także zanik autentycznej kultury regionalnej.

W dokumencie przedstawiono wizję rozwoju gminy: „Miasto i Gmina Brusy pożądanym miejscem zamieszkania o zrównoważonej i konkurencyjnej gospodarce”. Priorytety i cele strategiczne i cele szczegółowe rozwoju, w tym te odnoszące się do dziedzictwa kultury są następujące:

Spoleczność

1) Rozwój społeczeństwa opartego na wiedzy

- Unowocześnienie systemu wielostopniowej edukacji

2) Poprawa jakości i warunków zamieszkania

- Poprawa warunków mieszkaniowych i dostępności do infrastruktury technicznej
- Poprawa estetyki i optymalizacja wykorzystania przestrzeni
- Promocja zdrowego stylu życia

3) Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu

- Wspomaganie osób zagrożonych wykluczeniem społecznym

4) Wzmacnianie społeczeństwa obywatelskiego, lokalnej tożsamości i kultury

- Wspieranie organizacji i inicjatyw społecznych
- Wspieranie rozwoju instytucji i imprez kulturalnych
- Wzrost roli Brus jako głównego centrum kultury kaszubskiej na terenie Zaborów.

Przedsiębiorczość

1) Rozwój sektora przedsiębiorstw

- Rozwój mikroprzedsiębiorstw oraz małych i średnich firm
- Wspieranie innowacyjności w gospodarce
- Wsparcie przemysłu przetwórczego bazującego na lokalnych zasobach leśnych i rolnych

2) Wspieranie rozwoju rolnictwa

- Rozwój rolnictwa zrównoważonego / ekologicznego
- Wspieranie przekształceń gospodarstw rolnych

3) Rozwój turystyki i rekreacji

- Wzrost potencjału turystycznego

4) Kreowanie marki „Brusy”

Natura

1) Ochrona środowiska przyrodniczego

- Podnoszenie świadomości ekologicznej
- Ochrona i odnawianie walorów przyrodniczych
- Inwestycje ograniczające szkodliwy wpływ gospodarki na środowisko
- Ochrona rodzimej różnorodności gatunkowej.

Realizacji Strategii służy 9 Programów Operacyjnych i odpowiadające im przedsięwzięcia realizacyjne, spośród których następujące odnoszą się do dziedzictwa kulturowego:

1. Oświata i wykształcenie

1.3. Promocja kształcenia ustawicznego

2. Sport i turystyka

2.5. Zintegrowany System Promocji i Informacji Turystycznej

2.6. Wspieranie rozwoju infrastruktury turystycznej i rekreacyjnej

2.7. Wspieranie lokalnych produktów turystycznych

4. Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i zdrowie

4.6. Organizacja wolontariatu

4.7. Wspieranie organizacji pozarządowych i instytucji kultury

5. Mieszkania i rewitalizacja

5.3. Rewitalizacja centrum Brus

5.4. Rewitalizacja innych miejscowości

5.5. Poprawa estetyki gminy

9. Promocja, kultura i tożsamość

9.1. Wspieranie przedsięwzięć kulturotwórczych

9.2. Inicjowanie imprez kulturalnych

9.3. Wspieranie działań i przedsięwzięć umacniających poczucie tożsamości regionalnej: kaszubskiej i zaborskiej

9.4. Wspieranie przedsięwzięć zmierzających do wypromowania w kraju i za granicą miasta i gminy Brusy – budowanie marki „Brusy”.

5.1.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy

Dokument *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy* został przyjęty uchwałą nr IV-32/99 Rady Miejskiej w Brusach z dnia 4 lutego 1999 roku. Wymieniony dokument określa warunki rozmieszczenia poszczególnych funkcji na obszarze gminy, wyznacza kierunki rozwoju w obrębie jej przestrzeni oraz wskazuje na ograniczenia rozwoju związane z wymogami m.in. ochrony lokalnej przyrody. Tekst Studium zawiera informacje o dostępnych na terenie gminy zasobach kultury niematerialnej (język kaszubski, literatura, muzyka ludowa) oraz istniejących obiektach kultury materialnej (zabytki architektury i budownictwa, budownictwo regionalne, zespoły osadnicze, parki podworskie, zabytki archeologiczne, rękodzieło oraz kolekcje sztuki ludowej). Dokument zawiera również informacje na temat stref ochrony konserwatorskiej funkcjonujących na obszarze gminy od 1999 roku:

- strefa pełnej ochrony konserwatorskiej (strefa „A”), obejmuje obszary szczególnie wartościowe, do bezwzględного zachowania, wszystkie prace prowadzone na tych obszarach powinny być uzgadniane z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków;
- strefa częściowej ochrony konserwatorskiej (strefa „B”), obejmuje obszary podlegające rygorom w zakresie utrzymania zasadniczych elementów istniejącej substancji o wartościach kulturowych oraz charakteru w skali nowej zabudowy, z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków powinny być uzgadniane przebudowy znajdujących się tutaj obiektów zabytkowych, lokalizacje nowych obiektów, korekty układu przestrzennego;
- strefa ochrony ekspozycji (strefa „C”), obejmuje obszary stanowiące zabezpieczenie właściwego eksponowania zespołu zabytkowego, głównie wyznacza tereny wyłączane spod zabudowy lub określa jej nieprzekraczalne gabaryty;
- strefa ochrony archeologicznej (strefa „W”), obejmuje rozpoznane i potencjalne obszary występowania stanowisk archeologicznych.

Studium określa strefy ochrony konserwatorskiej wyznaczone na obszarze Gminy Brusy, są to obszary wymienione poniżej.

Brusy:

1. zespół miejski (B)
2. zespół kościoła parafialnego (A)
3. cmentarz rzymsko-katolicki (B)

Małe Chelmy (Antoniewo)

4. punkt osadniczy kultury pomorskiej z okresu halsztackiego / lateńskiego (W)
5. osada późnośredniowieczna i nowożytna (W)

Małe Chelmy

6. zespół wiejski (B)
7. cmentarzysko kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza, ślad osadnictwa z okresu lateńskiego, osada późnośredniowieczna i nowożytna (W)
8. ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego, osada późnośredniowieczna i nowożytna (W)
9. osada późnośredniowieczna i nowożytna (W)
10. osada późnośredniowieczna i nowożytna (W)

Małe Chelmy (Wielkie Chelmy)

11. punkt osadniczy kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu (W)
12. ślad osadnictwa kultury amfor kulistych – neolit, punkt osadniczy – nowożytność (W)

Wielkie Chelmy

13. zespół pałacowo-parkowy (A)

Czapiewice

14. zespół wiejski (B)

Czarniż

15. zespół wiejski (B)

Czarnowo

16. zespół wiejski (B)

Czyczkowy

17. zespół wiejski (B)

Główczewice

18. stanowisko nr 1 – cmentarzysko kurhanowe ludności kultury wielbarskiej, okres rzymski (wpisane do rejestru zabytków)
19. zespół wiejski (B)

Kaszuba

20. zespół dworski (A)

Kosobudy

21. zespół wiejski (B)

22. zespół kościoła d. ewangelickiego (ob. parafialny) (A)

23. cmentarz rzymsko-katolicki (B)

Leśno

24. zespół kościoła parafialnego, grodzisko wczesnośredniowieczne i dwór zbudowany na grodzisku (A)

25. cmentarz rzymsko-katolicki (B)

26. cmentarz rzymsko-katolicki (B)

27. zespół wiejski (A, B, C)

28. osada kultury pomorskiej, okres halsztacki/lateński (W)

29. osada kultury wielbarskiej, okres rzymski i ślad osadnictwa z późnego średniowiecza (W)

30. cmentarzysko kultury wielbarskiej z okresu rzymskiego (W)

31. cmentarzysko kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu i osada (W)

32. cmentarzysko kultury pomorskiej i wielbarskiej z okresu rzymskiego (A, W, wpisane do rejestru zabytków)

33. ślad osadnictwa kultury łużyckiej, osada z okresu nowożytnego (W)

34. osada z okresu nowożytnego (W)

35. ślad osadnictwa z średniowiecza, osada z okresu nowożytnego (W)

36. punkt osadniczy kultury łużyckiej z epoki brązu, ślady osadnictwa średniowiecznego i nowożytnego (W)

37. punkt osadnictwa kultury łużyckiej i pomorskiej z okresu halsztackiego/lateńskiego, ślad osadnictwa nowożytnego (W)

38. osada nowożytna (W)

39. ślady osadnictwa kultury łużyckiej i pomorskiej z okresu halsztackiego/lateńskiego oraz z późnego średniowiecza, osada nowożytna (W)

40. punkt osadniczy kultury łużyckiej i pomorskiej z okresu halsztackiego/lateńskiego (W)

Lubnia

41. cmentarzysko kultury pomorskiej z okresu halsztackiego/lateńskiego, punkt osadniczy nowożytny (W)

42. osada późnośredniowieczna (W)

43. osada nowożytna (W)

44. osady późnośredniowieczna i nowożytna (W)

45. osady późnośredniowieczna i nowożytna (W)

46. zespół wiejski (B)

Męcikał

47. – 54. zespół unikalnych stanowisk – obozowisk ze starszej i środkowej epoki kamienia (paleolit schyłkowy i mezolit) (W)

55. zespół wiejski (B)

56. – 72. zespół unikalnych stanowisk archeologicznych – obozowiska z paleolitu schyłkowego i mezolitu z elementami neolitycznymi (W)

Orlik

73. cmentarzysko kultury pomorskiej z okresu halsztackiego (W)

74. zespół dworski i kapliczka przydrożna (A)

75. punkty osadnicze kultury łużyckiej i pomorskiej z okresu halsztackiego/lateńskiego, średniowieczny i nowożytny (W)

76. ślad osadnictwa kultury łużyckiej i pomorskiej z okresu halsztackiego/lateńskiego, osada nowożytna (W)

Peplin

77. zespół wiejski (C)

Wysoka Zaborska

78. zespół wiejski (B)

Zalesie

79. ślady osadnictwa pradziejowego i średniowiecznego oraz osada nowożytna (W)

80. osada kultury łużyckiej i pomorskiej z okresu halsztackiego/lateńskiego, ślad osadnictwa nowożytnego (W)

81. zespół wiejski (B)

Żabno

82. zespół dworsko-parkowy (A)

83. cmentarz ewangelicki (B).

Obiekty i zespoły zabytkowe. W Studium wymieniono łącznie 153 obiekty i zespoły obiektów zabytkowych znajdujących się w mieście Brusy oraz w miejscowościach: Antoniewo, Czapiewice, Czarniż, Czarnowo, Czyczkowy, Głowczewice, Huta, Kinice, Kosobudy, Kruszyn, Laska, Leśno, Lubnia, Lamk, Małe Chełmy, Małe Chełmy-Młynek, Małe Gliśno, Męcikał, Męcikał-Czernica, Orlik, Parzyn, Peplin, Przymuszewo, Rolbik,

Rudziny, Skoszewo, Widno, Wielkie Chełmy, Wysoka Zaborska, Zalesie, Żabno. W większości są to obiekty włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków. Dodatkowo, wśród elementów dziedzictwa przyrodniczego w dokumencie zostały wymienione **parki wiejskie**. W Studium określono je jako „obszar pokryty drzewostanem ukształtowanym funkcjonalnie i plastycznie w ogród posiadający wartości historyczne, przestrzenno-kompozycyjne lub przyrodnicze. Ukształtowanie ogrodu stanowi kompozycja szaty roślinnej, wód, rzeźby terenu i elementów architektury”. Autorzy Studium podkreślili, iż „parki zwane podworskimi niezależnie od stanu zachowania i spuścizny poprzednich pokoleń stanowią część majątku narodowego. Parki wiejskie spełniają ważną funkcję ekologiczną wzbogacając i urozmaicając środowisko przyrodnicze. Stanowią ważny element krajobrazu wiejskiego¹⁸”. Dokument wymienia parki wiejskie istniejące w miejscowościach Wielkie Chełmy, Żabno, Leśno, Kaszuba oraz Laska. W dokumencie podkreślono również konieczność ochrony lokalnych form budownictwa, które zostało uznane za „jedną z najbardziej podstawowych dziedzin ludowej kultury materialnej”.

Dokument *Studium* odnosi się do potencjałów rozwojowych Gminy Brusy, w tym do możliwości rozwoju turystyki. Za jeden z czynników warunkujących ten rozwój uznano „walory krajoznawcze środowiska kulturowego” (stanowią o nich zabytkowe obiekty sakralne, zabytkowe obiekty budownictwa ludowego, zabytkowe cmentarze w Brusach i Leśnie, rezerwat archeologiczny w Leśnie), jak również tradycja i kultura kaszubska.

Analiza dokumentu pozwala stwierdzić, iż zostały w nim zawarte kompleksowe narzędzia do właściwej ochrony wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego Gminy Brusy, w tym zespołów osadniczych, zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych i rejestru zabytków archeologicznych, a także obiektów włączonych do gminnej ewidencji zabytków. Szczegółowe zapisy Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy pozwalają na kształtowanie krajobrazu kulturowego w sposób, który pozwala na ochronę lokalnej tożsamości kulturowej wyrażonej m.in. w budownictwie przy zachowanych możliwościach rozwoju gminy.

5.1.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

We wrześniu 2021 roku na obszarze Gminy Brusy obowiązywały 62 miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, które obejmowały łączną powierzchnię 323 hektarów, co stanowiło 0,80% całkowitej powierzchni gminy. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego uwzględniają podział gminy na obręby geodezyjne. Na obszarze Gminy Brusy

¹⁸ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy

zostały wyznaczone 23 obręby geodezyjne, spośród których obszar 4 obrębów nie został objęty planami w najmniejszym stopniu. Obowiązujące plany zostały sporządzone jedynie dla tych obszarów, na których w okresie ostatnich 25 lat planowano nowe inwestycje oraz nową zabudowę, i w niewielkim stopniu dotyczą obiektów zabytkowych.

W obowiązujących miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego znajdują się zapisy wynikające ze *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy*, które szczegółowo określa kulturową oraz przyrodniczą wartość poszczególnych części obszaru gminy. W obowiązujących planach zawarto te zapisy Studium, które odnoszą się m.in. do nieprzekraczalnej linii zabudowy, dopuszczalnej formy i wysokości zabudowy, stosowania tradycyjnych materiałów budowlanych i wykończeniowych jak drewno czy cegła, dopuszczalnych kątów nachylenia dachów czy maksymalnej wysokości posadowienia parteru, kolorystyki budynków, a także wskaźnika intensywności zabudowy oraz powierzchni biologicznie czynnej. W planach podkreśla się konieczność ochrony lokalnych form budownictwa, lokalnej rzeźby terenu, ochrony miejscowych gatunków roślin i zwierząt oraz ich siedlisk. W odniesieniu do zagospodarowania terenu w wymienionych dokumentach zaleca się wtopienie zabudowy w krajobraz przyrodniczy, który stanowić powinna głównie rodzima roślinność. Ochrona dziedzictwa kulturowego na poziomie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego opiera się na określeniu stref podlegających ochronie konserwatorskiej (strefy „A”, „B”, „C” i „W”) i zapisów odpowiadających każdej z tych stref. Granice stref oraz dopuszczalne zagospodarowanie przestrzenne każdej z nich co do zasady pozostają spójne z zapisami *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy*. Zasady ochrony przyrody i krajobrazu zawarte w zapisach miejscowych planów zagospodarowania wynikają z ich ochrony prowadzonej w granicach Zaborskiego Parku Krajobrazowego oraz wyznaczonych obszarów chronionego krajobrazu.

5.1.4. Roczny program współpracy Gminy Brusy z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego na terenie Gminy Brusy na rok 2021

Jedną z istotnych cech dojrzałego społeczeństwa obywatelskiego jest aktywność organizacji pozarządowych, które realizują wiele zadań życia publicznego, a także są miejscem rozwoju lokalnych liderów. Z tego względu współpraca samorządu z organizacjami pozarządowymi jest jednym z istotnych elementów zarządzania gminą, przyczynia się do umacniania wspólnoty lokalnej i budowania społeczeństwa obywatelskiego. Współpraca ta

przynosi również efekty w postaci skutecznej realizacji działań będących uzupełnieniem obowiązków samorządu oraz odciąża samorząd w realizacji części jego zadań. Program przyjęty do realizacji przez Radę Miejską w Brusach określa zasady współpracy samorządu z działającymi na obszarze Gminy organizacjami pozarządowymi, stowarzyszeniami jednostek samorządu terytorialnego oraz osobami prawnymi Kościoła Katolickiego i innych związków wyznaniowych. Podstawowe zasady współpracy podane przez Program są następujące: zasada pomocniczości, suwerenności stron, partnerstwa, efektywności, jawności, legalności oraz uczciwej konkurencji. Program określa szczegółowo formy współpracy oraz formy wsparcia finansowego i pozafinansowego udzielanego przez gminę organizacjom.

Współpraca gminy z organizacjami pozarządowymi ma na celu przede wszystkim realizację sześciu zadań priorytetowych, do których zalicza się kultura, sztuka, ochrona dóbr kultury i dziedzictwa narodowego, promocja i organizacja wolontariatu oraz działalność wspomagająca rozwój wspólnot i społeczności lokalnych. Budżet Programu określa uchwała budżetowa przyjęta przez Radę Miasta.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Gminy Brusy

5.2.1. Ogólna charakterystyka gminy

Gmina Brusy położona jest w południowo-zachodniej części województwa pomorskiego, w powiecie chojnickim. Według podziału fizyczno-geograficznego kraju Kondrackiego obszar gminy znajduje się na pograniczu mezoregionów Równina Charzykowska i Bory Tucholskie, które stanowią część Pojezierza Południowopomorskiego, położonego w podprovincji Pojezierza Południowobałtyckie, prowincja Niż Środkowoeuropejski. Kulturowo obszar ten należy do części Pomorza Nadwiślańskiego zwanej Pomorzem Gdańskim, położony jest na południowych Kaszubach w podregionie zwanym Zaborami, który od południowego zachodu graniczy z Borami Tucholskimi. Sieć hydrograficzną na tym obszarze tworzą jeziora połączone z rzeką Brdą, główną rzeką regionu: Kosobudno i Trzemeszno. W północnej części gminy położone są jeziora Duże Głuche, Małe Głuche, Kruszyńskie i Parzyn, w zachodniej znajdują się jeziora Milachowo, Zmarłe, Czarne i Nawionek, w środkowej części - jeziora Leśno Górne i Leśno Dolne. Sieć rzeczną oprócz rzeki Brdy tworzą Kłonecznica, Niechwaszcz, Parzenica, Kulawa i Zbrzyca. Brusy stanowią centrum Zaborów i unikalnej odmiany kultury kaszubskiej zwanej zaborską, a mieszkańcy okolic zwani są Zaborakami Krëbanami.

Siedzibą gminy jest Miasto Brusy. W skład gminy wchodzi 2 osiedla na terenie miasta oraz 23 sołectwa wiejskie: Leśno, Wielkie Chełmy, Czyczkowy, Kosobudy, Brusy-Wybudowanie, Brusy-Jagle, Czapiewice, Czarnowo, Czarniż, Gacnik, Kinice, Huta, Małe Chełmy, Zalesie, Orlik, Głowczewice, Przymuszewo, Skoszewo, Lubnia, Małe Glišno, Rolbik, Żabno, Męcikał.

W 2019 roku gminę zamieszkiwały ogółem 14 572 osoby, z czego 5 182 osoby mieszkały w mieście Brusy. Gęstość zaludnienia w gminie wynosiła 36 osób na 1 km². W gminie odnotowano ujemny przyrost naturalny, który wyniósł -1,6 osoby na 1000 mieszkańców.

5.2.2. Zarys historii obszaru

Obszar i okolice obecnej gminy Brusy posiadają korzystne warunki naturalne, takie jak bogaty świat przyrody czy mnogość rzek i jezior. Pierwszym osadnikom zapewniały one stały dostęp do pożywienia. Zdaniem badaczy początki osadnictwa na tym obszarze sięgają okresu neolitu, natomiast najstarsze znane stanowiska osiadłych grup osadniczych należą do kultury iwieńskiej. Rozwój osadnictwa nastąpił w epoce brązu – tereny Pomorza zasiedlane były wówczas przez ludność należącą do kultury łużyckiej, która zajmowała się uprawą roli i hodowlą. Wody powierzchniowe korzystnie wpływały na wilgotność tutejszych gleb, a dostarczane przez przyrodę surowce, takie jak drewno, kamień, glina i wapień, rudy żelaza oraz bursztyn zapewniały osadnikom środki niezbędne do życia. Najwięcej odnalezionych do dziś w Gminie Brusy pozostałości z tego okresu znajduje się w okolicach Leśna i na jego obszarze, a także w obrębie wsi Głowczewice i wokół jeziora Leśno Dolne. Osadnictwo kolejnej fazy historycznej należało do kultury pomorskiej. Znaleźiska na terenie dzisiejszych miejscowości Orlik, Małe Glišno, Leśno, Czarnowo potwierdzają obecność przedstawicieli tej kultury na omawianym terenie w okresie III-II w. p.n.e.

Kolejni osadnicy pojawili się na terenie dzisiejszych Zaborów w pierwszej połowie naszej ery i byli reprezentantami kultury wielbarskiej związanej z migracją gockich plemion przybyłych z Półwyspu Skandynawskiego. Pozostałością po ich obecności na obszarze dzisiejszej Gminy Brusy są ślady osad i cmentarzysk w Leśnie. Jak szacują archeolodzy, odnalezione tu cmentarzyska kurhanowe użytkowane były do ok. III - IV w. n.e. Ślady osadnictwa gockiego odnaleziono również w okolicach Głowczewic, Kosobud, Wielkich Chełmów i Brus.

Obszar dzisiejszych Brus wraz z Pomorzem został włączony w obręb państwa Piastów prawdopodobnie w drugim i trzecim dziesięcioleciu XII w. Władzę w regionie pełnili

w zastępstwie polskich książąt ich namiestnicy. Jeden z nich, Mściwoj II, zawarł tzw. układ w Kępnie, który doprowadził do zjednoczenia wszystkich ziem Pomorza Gdańskiego, co pozytywnie wpłynęło na rozwój osadnictwa i związany z nim rozwój administracji. To właśnie w zachowanych dokumentach książąt pomorskich odnaleziono najstarszy znany ślad użycia nazwy „Zaborzy”, którą zapisano jako *terra Sabor* lub *terra Zaborensis*, co tłumaczy się jako obszar znajdujący się „za borami”.

Najmniejszą jednostką administracyjną były w tamtym czasie kasztelanie, których ośrodkami były obronne grody z kasztelanem stojącym na czele administracji danego obszaru i będącym jednocześnie dowódcą załogi grodu. Ośrodek kasztelanii zaborskiej najprawdopodobniej mieścił się w grodzie w Leśnie. Zgodnie z wynikami badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie tutejszego grodziska i zespołu dworsko-parkowego znajdował się tu wczesnośredniowieczny gród (XII-XIII w.), który w okresie późniejszym został wykorzystany przez ród Leistenów do budowy ich siedziby. Według zachowanych dokumentów obszar Brus należał w tamtym czasie do diecezji włocławskiej.

Początkowe osadnictwo na tym obszarze miało niestabilny charakter, choć źródła z przełomu XIII i XIV wieku potwierdzają istnienie w owym czasie wsi Czapiewice i Głowczewice. W wyniku dalszego rozwoju osadnictwa w rejonie Chojnic i Tucholi zmieniały się granice jednostek administracyjnych, a od 1290 roku przez cały następny wiek zakładane były liczne wsie, początkowo na prawie polskim, a następnie na prawie chełmińskim.

W latach 1308-1309 Pomorze Gdańskie zostało opanowane przez Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, zwany Zakonem Krzyżackim. Obszar obecnej Gminy Brusy znalazł się wówczas w granicach komturstwa człuchowskiego, a od 1330 roku - komturstwa tucholskiego. Zdaniem badaczy w samych Brusach jeszcze przed 1308 rokiem znajdował się dwór książęcy, który w okresie krzyżackim pełnił analogiczną rolę. Siedzibę wójtostwa w 1324 roku przeniesiono jednak do Kosobud, które aż po kres Rzeczypospolitej pełniły rolę ośrodka administracji na Zaborach. Przywilej osadniczy Brusy otrzymały w roku 1351 z rąk komtura tucholskiego Konrada Vullekopa. W połowie XIV wieku prawo osadnicze nadano również wsiom Czyczkowy (1359), Zalesie (1360), Kosobudy (1390).

Panowanie Zakonu Krzyżackiego na Pomorzu Gdańskim zakończyło się w początkach lutego 1454 r., kiedy Związek Pruski wypowiedział posłuszeństwo Krzyżakom i poddał się władzy króla Polski. Powstanie zbrojne wywołane przez szlachtę i mieszczan rozpoczęło wojnę trzynastoletnią, która doprowadziła do zniszczenia rejonu Chojnic. Wojnę zakończono

podpisaniem traktatu pokojowego w 1466 roku w Toruniu. Ziemie dawnego państwa krzyżackiego przyłączono do ziem polskich jako Prusy Królewskie. Tutejsza szlachta i mieszczaństwo zachowali majątki i przywileje, natomiast majątki Zakonu stały się królewskimi. System administracyjny Prus Królewskich opierał się na podziale terytorialnym wprowadzonym przez Krzyżaków. Władzę w ośrodkach administracyjnych przejęli urzędnicy królewscy – wojewodowie, kasztelanowie i podkomorzowie. Komturstwo tucholskie przemianowano na powiat tucholski, w którym powołano tylko jedno starostwo podzielone na dwa klucze: polny, skupiający wsie z okolic Tucholi i leśny, zwany także zaborskim lub kosobudzkim.

Koniec XV wieku na ziemiach polskich przyniósł stabilizację polityczną, dzięki której powstały dobre warunki do rozwoju Ziemi Zaborskiej. Odnotowano wówczas kolejną falę rozwoju osadnictwa i wzrost demograficzny. Lata dobrobytu zakończył tzw. potop szwedzki (1655-1660) oraz związane z nim wyniszczenie i wyludnienie terenu. Równie wyniszczające dla Brus okazały się działania wojsk związane z wojną północną (1700-1721). Zniszczenia spowodowane wojną i grabieżami spotęgowała przyniesiona na Pomorze epidemia dżumy. Walki na tych terenach toczyły się również w 1734 roku oraz w okresie wojny siedmioletniej (1756-1763). Ten okres braku stabilności politycznej i zniszczeń wywołanych przetaczającymi się przez region działaniami zbrojnymi zakończył pierwszy rozbiór Polski, na mocy którego Pomorze Gdańskie przyłączono do Prus. Z tym faktem politycznym wiązało się opracowanie katastru kontrybucyjnego Prus Królewskich, czyli tzw. katastru fryderycjańskiego (lata 1772-1773). Przeprowadzona wówczas reforma administracji doprowadziła między innymi do utworzenia powiatu chojnickiego, który swoim zasięgiem obejmował starostwa człuchowskie, tucholskie i świeckie. W 1818 roku wyodrębniono z niego powiat człuchowski i świecki, a w 1875 roku powiat tucholski. Do administrowania dobrami państwowymi utworzono urzędy domenalne, których zadaniem było zarządzanie folwarkami oraz powinnościami chłopskimi.

Przyłączenie Pomorza Gdańskiego do Prus wiązało się z włączeniem tych terenów w okrąg reform przeprowadzonych przez Fryderyka II. Reformy te dotyczyły między innymi powinności chłopów z dóbr państwowych, porządkowania dóbr szlacheckich oraz własności chłopskich poprzez założenie ksiąg hipotecznych i wykonanie szczegółowych inwentaryzacji majątków, a z czasem również uwłaszczenia chłopów. Jednocześnie w XIX wieku w Prusach prowadzono intensywne i bezwzględne działania mające na celu germanizację zamieszkałej tu ludności, co umocniło poczucie świadomości narodowej Polaków i Kaszubów oraz inspirowało działalność polskich patriotów przeciwstawiających się germanizacji. Na terenie

Zaborów aktywnością społeczną i działalnością patriotyczną wyróżniali się między innymi Stanisław Sikorski z Wielkich Chełmów oraz ksiądz Feliks Bolt z Brus.

W końcu XIX wieku Brusy stały się ośrodkiem intensywnego rozwoju gospodarczego, pobudzanego przede wszystkim ideą umocnienia polskości na Pomorzu. Zakładanie polskich spółdzielni, banków oraz rozwijanie przemysłu i nowoczesnego rolnictwa było na Zaborach, jak i na całym Pomorzu, przejawem oporu wobec prób wynaradawiania. Impulsem do rozwoju obszarów wiejskich na tym obszarze stała się również budowa drogi bitej na trasie Kościerzyna – Chojnice, a następnie budowa linii kolejowej z Chojnic do Brus w 1902 roku. Brusy otrzymały wówczas sieć energetyczną.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku nie oznaczało powrotu do Polski wszystkich części Pomorza Gdańskiego. Mieszkańcy regionu nie czekali jednak biernie na rozstrzygnięcie, które miała przynieść konferencja w Wersalu, poprzedziły ją liczne propolskie demonstracje. W 1919 roku konferencja w Wersalu przyznała znaczną część Kaszub Polsce. Władzę na odzyskanych ziemiach objęło Ministerstwo Byłej Dzielnicy Pruskiej. Pruskie tradycje administracji i podział administracyjny obowiązywał na tych terenach do końca 1933 roku.

W okresie międzywojennym Brusy i całe Zabory zachowały specyfikę gospodarczą ukształtowaną w drugiej połowie XIX wieku, jednak w wyniku zaistnienia nowych granic państwowych na terenie dawnego powiatu chojnickiego gospodarcza, a przede wszystkim handlowa ranga Brus znacznie wzrosła. Do II wojny światowej działało tu około 20 sklepów, 6 restauracji i cukiernia. Rozwojowi handlu towarzyszył wzrost liczby warsztatów rzemieślniczych, sprzyjała mu organizacja targów i jarmarków. W miejscowości i w jej okolicach rozwijał się również przemysł – powstawały młyny, tartaki, cegielnie, zakłady przetwórstwa drewna i runa leśnego. W 1926 roku otwarto włoską suszarnię grzybów produkującej głównie na eksport. W 1930 roku podjęto działania mające na celu nadanie Brusom praw miejskich.

Lata 1939-1945 i II wojna światowa były dla mieszkańców Zaborów okresem zniszczeń oraz eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej przez niemieckich okupantów. Pomimo panującego terroru w regionie działała Tajna Organizacja Wojskowa *Gryf Pomorski*. Do walki z miejscowymi partyzantami skierowano dodatkowe oddziały SS oraz Wehrmachtu, które stacjonowały między innymi na terenie majątku Sikorskich w Małych i Wielkich Chełmach. Lata powojenne przyniosły kolejne zmiany, w tym rozparcelowanie oraz upaństwowienie dawnych majątków szlacheckich, a także wielu bruskich przedsiębiorstw utworzonych w drugiej połowie XIX i pierwszych dekadach XX wieku.

W 1945 roku powiat chojnicki stał się częścią województwa bydgoskiego, do którego należał aż do reformy administracyjnej przeprowadzonej w 1999 roku, w wyniku której włączono go na powrót do województwa pomorskiego.

5.2.3. Zabytki nieruchome

5.2.3.1. Ogólna charakterystyka dziedzictwa kultury i analiza jego stanu

Na terenie Gminy Brusy znajdują się 4 obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych województwa pomorskiego na podstawie 3 decyzji o wpisie, a także 2 obiekty wpisane do rejestru zabytków archeologicznych województwa pomorskiego na podstawie 2 decyzji o wpisie. Oba rejestry na mocy art. 8. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami prowadzi Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku.

Wykaz obiektów z obszaru Gminy Brusy włączonych do tego rejestru przedstawiono w poniższych tabelach oraz w Aneksach do niniejszego Programu → Rozdział 12.1. i 12.2.

Tabela 5.a. Zabytki objęte wpisem do rejestru – nieruchome i archeologiczne

Zabytki nieruchome		Zabytki archeologiczne	
Liczba obiektów	udział %	Liczba obiektów	udział %
4	67%	2	33%

Tabela 5.b. Ochrona obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych i rejestru zabytków archeologicznych w mpzp i stan ich zachowania

Lp.	Nazwa obiektu	Ochrona w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego	Stan zachowania
1.	Brusy, kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych wraz z działką w obrębie muru kościelnego w granicach zaznaczonych na załączniku graficznym do decyzji	Działka częściowo objęta mpzp nr 051	Bardzo dobry Obiekt po renowacji
2.	Kosobudy, kościół ewangelicko-augsburski ob. rzymskokatolicki p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	Nieobjęty mpzp	Bardzo dobry Obiekt po renowacji
3.	Budynek pastorówki przy w/w kościele	Nieobjęty mpzp	Bardzo dobry Obiekt po renowacji
4.	Leśno, kościół parafialny p.w.	Działka objęta mpzp nr	Bardzo dobry

	Podwyższenia Krzyża Świętego	022	Obiekt po renowacji
5.	Główczewice, cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich	Częściowo objęte mpzp nr 029	Zły Obiekt częściowo zniszczony przez nawałnicę w 2017 roku
6.	Leśno, cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich	Nieobjęte mpzp	Zły Obiekt częściowo zniszczony przez nawałnicę w 2017 roku, w trakcie prowadzenia działań naprawczych

Burmistrz Miasta Brusy prowadzi Gminną Ewidencję Zabytków Gminy Brusy, która ma formę zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych. Zgodnie z art. 21 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 21., j.t. Dz.U. z 2020 r. poz. 282 ze zm.) gminna ewidencja zabytków stanowi podstawę do sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Brusy obejmuje 321 obiektów, z czego najliczniejsze grupy zabytków stanowią:

42,3 % obiekty budownictwa wiejskiego,

24,9 % obiekty budownictwa miejskiego,

12,1 % krzyże i kapliczki przydrożne,

5,3 % budynki użyteczności publicznej zlokalizowane zarówno na wsi, jak i w mieście.

Liczebność pozostałych grup obiektów jest następująca:

3,4 % to pałace, dwory i zespoły dworsko-parkowe,

3,4 % - obiekty techniki,

3 % stanowią kościoły i obiekty w zespołach sakralnych,

2,2 % - parki podworskie i aleje,

2,2 % - cmentarze i miejsca pamięci,

1,2 % - inne obiekty.

Ogólną charakterystykę zabytków nieruchomych z obszaru Gminy Brusy przedstawiono poniżej. Szczegółowy stan zachowania poszczególnych rodzajów zabytków omówiono w kolejnych podrozdziałach poświęconych każdej z grup obiektów.

Tabela 5.c. Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brusy – rodzaje obiektów, charakterystyka i stan zachowania zasobu

Lp.	Rodzaj zabytku	Liczba obiektów	Charakterystyka i stan zachowania zasobu
1	Kościóły	3	Obiekty w bardzo dobrym stanie, poddawane regularnym remontom i renowacjom
2	Obiekty w zespołach sakralnych	6	Kaplice i zespoły kaplic, grobowce, plebanie itp. Obiekty w dobrym stanie, w większości odnowione
3	Pałace i dwory, zespoły dworsko-parkowe	11	3 obiekty są w bardzo dobrym stanie, po rewaloryzacji i remoncie; 4 obiekty w stanie dobrym, wymagają remontu; 4 obiekty w stanie złym, wymagają remontu, renowacji bądź częściowego odtworzenia
4	Parki podworskie i aleje	7	2 obiekty w stanie bardzo dobrym, po rewaloryzacji; 1 obiekt w stanie dobrym; 4 obiekty w stanie złym, drzewostany i infrastruktura częściowo zniszczone przez nawałnicę z 2017 roku, wymagają odtworzenia
5	Obiekty budownictwa miejskiego	80	Domy jednorodzinne, dom zakonny, wille i kamienice (74), a także budynki usługowe, gospodarcze i mieszkalno-gospodarcze (6). Spośród wszystkich – 49 obiektów (62%) znajduje się w stanie bardzo dobrym i dobrym, natomiast 31 obiektów (38%) wymaga gruntownego remontu, częściowej odbudowy lub remontu elewacji.
6	Obiekty budownictwa wiejskiego	136	Domy (108), spośród których 45 (42%) jest w stanie złym, wymagającym remontu ścian lub pokrycia dachowego albo odtworzenia części elementów konstrukcyjnych. W takim samym stanie znajduje się 15 spośród 28 budynków gospodarczych (53%).
7	Budynki użyteczności publicznej	17	Przychodnia zdrowia, szkoły, przedszkola, budynki należące do administracji leśnej - wszystkie znajdują się w bardzo dobrym stanie.
8	Obiekty techniki	11	Młyny, stacje kolejowe i budynki należące do zespołów stacji kolejowych, w tym 6 obiektów (54%) znajduje się w złym stanie i wymaga remontu.

9	Cmentarze i miejsca pamięci	7	Cmentarze, w tym cmentarze parafialne, cmentarz choleryczny i dawny cmentarz ewangelicki – 2 ostatnie spośród wszystkich obiektów (28%) uległy zniszczeniu w trakcie nawałnicy z 2017 roku, znajdują się w stanie bardzo złym i wymagają rekonstrukcji większości elementów
10	Krzyże i kapliczki przydrożne – „Boże Męki”	39	Zdecydowana większość obiektów – 34 (87%) jest w bardzo dobrym stanie. Obiekty te poddawane są bieżącym naprawom i renowacji. Jedynie 5 obiektów (13%) wymaga remontu lub częściowej rekonstrukcji.
11	Inne	4	Mury, ogrodzenia i bramy, spośród których tylko 1 ogrodzenie (25%) wymaga naprawy.

Na obszarze Gminy Brusy nie występują Pomniki Historii.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego uwzględnia utworzenie na obszarze Gminy Brusy 2 parków kulturowych:

- 1) cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej w Leśnie
- 2) zespół osiedleńczy Przymuszewo - Wysoka Zaborska – Windorp –Parzyn.

Utworzenia tych parków kulturowych nie uwzględniają w warstwie wykonawczej lokalne dokumenty strategiczne: zarówno obowiązujące *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy*, jak i projekt nowej strategii rozwoju gminy oraz obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Gmina Brusy nie planuje w najbliższym czasie utworzenia tych parków kulturowych.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy uwzględniają ochronę wartości lokalnego krajobrazu kulturowego i przyrodniczego, jednak w niewielkim stopniu pokrywają obszary, na których znajdują się zabytki wpisane do rejestru zabytków nieruchomych i rejestru zabytków archeologicznych, a także włączone do gminnej ewidencji zabytków. Obowiązujące mpzp nie pokrywają również stref ochrony konserwatorskiej wymienionych w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy*. Plany te z reguły zostały opracowane jedynie dla terenów, na których w okresie ostatnich lat lokalizowana była nowa zabudowa oraz powstawały nowe inwestycje. W przypadku cmentarzyska kurhanowego kultury wielbarskiej w Główniczewicach (wpisanego do rejestru zabytków archeologicznych województwa pomorskiego pod numerem C-414) miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego nr 029 obowiązujący na części tego

cmentarzyska nie odnosi się do zasad prowadzenia inwestycji w strefie ochrony archeologicznej (strefa „W”).

Spośród wszystkich obiektów zabytkowych Gminy Brusy za najcenniejsze i kluczowe dla rozwoju gminy uznaje się kościoły w Leśnie, Kosobudach i Brusach wraz z towarzyszącymi im cmentarzami przykościelnymi, a także cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej w Leśnie, zespoły dworsko-parkowe w Wielkich Chełmach, Leśnie i Żabnie, młyny wodne w Czernicy i Kaszubie oraz budynki mieszkalne i gospodarskie z XIX i XX wieku (na podstawie *Lokalne Strategii Rozwoju na lata 2016-2023 dla obszaru LGD Sandry Brdy*). Wymienione obiekty stanowią elementy najbardziej charakterystyczne dla krajobrazu kulturowego regionu Zaborów i najlepiej reprezentują jego tożsamość kulturową, w związku z czym zostały włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brusy. Przeprowadzona ocena stanu zachowania zabytków włączonych do tej ewidencji wskazuje, iż 33% obiektów znajduje się w złym stanie i wymaga remontu i renowacji, a nawet odtworzenia i odbudowy części zniszczonej konstrukcji. Wiele z obiektów nie spełnia również norm i wymogów stawianych współcześnie obiektom mieszkalnym – ich modernizacja w związku z włączeniem do GEZ wymaga większych nakładów finansowych, a koszty ewentualnych prac projektowych i budowlanych są większe w związku z koniecznością prowadzenia ich w uzgodnieniu z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Gdańsku.

Przeprowadzona latem 2019 roku ocena wykazała także, iż w najgorszym stanie znajdują się dwory i zespoły dworsko-parkowe pozostające w rękach prywatnych, obiekty budownictwa wiejskiego, dawne stacje kolejowe oraz należące do ich zespołów budynki gospodarcze. Przeprowadzone w terenie rozmowy z dużą częścią właścicieli tych obiektów oraz sołtysami niektórych wsi wykazały, iż wielu właścicieli obiektów zabytkowych ma problemy z finansowaniem nawet podstawowych prac remontowych. Podsumowując, Gmina Brusy, która nie wspiera finansowo prac przy zabytkach innych niż zabytki wpisane do rejestru zabytków nieruchomych województwa pomorskiego, nie ma bezpośredniego wpływu na stan zachowania znacznej części zasobu zabytków uznanych za najcenniejsze i ważne z punktu widzenia jej rozwoju .

5.2.3.2. Krajobraz kulturowy

Wtopiony w naturalne otoczenie krajobraz kulturowy Gminy Brusy charakteryzuje się znacznym urozmaiceniem - pomiędzy ekosystemami leśnymi, w których dominują lasy gospodarcze rozciągają się malownicze doliny rzeczne i rozległe jeziora, a także grunty rolne. Te ostatnie wraz z nieużytkami stanowią blisko 40% powierzchni gminy, natomiast niemal 60% obszaru gminy stanowią obszary i grunty leśne. Krajobraz rolniczy towarzyszący osadom skupia się w środkowej części obszaru, której centralnym punktem jest miasto Brusy. Wykształciło się ono na dobrze widocznym planie średniowiecznej wsi. Pierwotnie drewniane zabudowania Brus w drugiej połowie XIX wieku zostały niemal zupełnie zastąpione murowaną zabudową o typowo miejskim charakterze, choć prawa miejskie nadano Brusom dopiero w 1988 roku. Pozostałe miejscowości regionu zachowały wiejski charakter, z dominującą tradycyjną dla Zaborów zabudową drewnianą. Dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku budynki w stylu regionalnym zaczęły zastępować budynki murowane w typie spotykanym w całym kraju. Charakterystycznymi elementami lokalnego krajobrazu są również niewielkie osady śródleśne, takie jak Parzyn, Rolbik, Widno, Czernica, Rudziny czy Huta, położone na obrzeżach gminy.

Część obszaru Gminy Brusy znajduje się w granicach Zaborskiego Parku Krajobrazowego oraz jego otuliny, jak również otuliny Wdzydzkiego Parku Krajobrazowego. Zgodnie z ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody „park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju”. Objęcie obszaru ochroną w granicach parku krajobrazowego nie wyklucza gospodarowania na gruntach rolnych, leśnych oraz zabudowanych. Jednocześnie najcenniejsze i najbardziej charakterystyczne dla regionu fragmenty krajobrazu kulturowego Gminy Brusy zostały ujęte w *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego* jako dwa planowane parki kulturowe, których utworzenie byłoby możliwe przy aprobacie mieszkańców gminy i lokalnego samorządu:

a. Cmentarzysko w Leśnie – największe w Polsce cmentarzysko kurhanowe z kręgami kamiennymi kultury wielbarskiej,

b. Zespół Osiedleńczy: Przymuszewo – Wysoka Zaborska – Windorp – Parzyn.

Parki kulturowe tworzone są w Polsce na mocy ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zgodnie z zamiarem ustawodawcy „park kulturowy tworzony jest w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej

tradycji budowlanej i osadniczej”. Zasady ochrony krajobrazu w parkach kulturowych są ujęte w plan ochrony sporządzony dla danego obszaru i w każdym z przypadków dostosowywane do lokalnych warunków i specyfiki przedmiotu ochrony. W województwie pomorskim utworzono do tej pory 3 parki kulturowe.

Wyróżniającymi elementami zaborskiego krajobrazu są kościoły i przylegające doń cmentarze, a także kapliczki i tzw. Boże Męki, leśniczówki, budowle kolejowe i hydrotechniczne, zabytkowe wiejskie szkoły i towarzyszące im zabudowania gospodarcze. W krajobrazie gminy przykuwają również uwagę trakty historyczne oraz rozłogi pól i łąk wpisane w naturalny krajobraz Borów Tucholskich, najczęściej ujęte w ramy lasów i zagajników.

W nocy z 11 na 12 sierpnia 2017 roku w północno-zachodniej Polsce wystąpiła nawałnica, która w Gminie Brusy zniszczyła prawie 1000 budynków mieszkalnych oraz gospodarczych, a także zabytkowe parki podworskie, zadrzewienia i aleje, w tym obiekty ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków. Zniszczeniu uległa znaczna część infrastruktury drogowej i energetycznej, a także rozległe powierzchnie upraw rolnych. Największej destrukcji uległy lasy – ponad połowa tutejszych obszarów leśnych została pozbawiona drzew¹⁹. W ciągu dwóch lat po nawałnicy większość uszkodzonych obiektów została odbudowana, jednak odtworzenie krajobrazu leśnego oraz zabytkowych drzewostanów zajmie co najmniej kilkadziesiąt lat. Drastycznie zmienił się krajobraz miejscowości Orlik, Wysoka Zaborska oraz Giełdon, dotąd otoczonych lasami. Częściowemu zniszczeniu uległy drzewostany cmentarzy, aleja lipowa prowadząca z Czyczkowych do Wielkich Chełmów, a także parki podworskie w Wielkich Chełmach, Kaszubie, Leśnie oraz w Żabnie. Powalone drzewa zniszczyły dwa cmentarze położone na terenie leśnym - nawałnica unicestwiła pozostałości nagrobków na cmentarzu ewangelickim w Żabnie i całkowicie zatarła ślady po cmentarzu cholerycznym w Turowcu.

5.2.3.3. Układ urbanistyczny miasta Brusy

Brusy już w XIX wieku posiadały rangę miasta, jednak ich dobrze zachowany układ przestrzenny dobitnie świadczy o rozwoju na planie średniowiecznej wsi w typie owalnicy. Ten kształt wsi prawdopodobnie początkowo wiązał się z funkcjami obronnymi, a część badaczy wiąże go wyłącznie z osadnictwem słowiańskim, które na Pomorzu Gdańskim rozwinęło się jeszcze w okresie piastowskim. Dzieje miasta sięgają zatem najpewniej

¹⁹ Dane pochodzą z raportu *Nawałnica w województwie pomorskim, 11-12 sierpnia 2017 r. Sytuacja społeczno-gospodarcza gmin dotkniętych żywiołem*, Urząd Statystyczny w Gdańsku, Gdańsk 2018 oraz ze strony internetowej Gminy Brusy: <https://www.brusy.pl/?a=22&lg=pl&id=23686> (dostęp dn. 27.05.2020 r.)

XIII wieku. Zdaniem historyków jeszcze przed 1308 rokiem znajdował się tu dwór książęcy będący ośrodkiem lokalnej władzy. Lokowanie wsi na prawie chełmińskim przez Zakon Krzyżacki najprawdopodobniej nie wpłynęło na ogólne rozplanowanie miejscowości. W XIV wieku Brusy były na Zaborach ważną miejscowością handlową, istniały tu 4 karczmy oraz 3 tzw. „budy”, w których sprzedawano różnorodne artykuły spożywcze. Przestrzeń Brus w tamtym czasie, choć nie odbiegała kształtem od sąsiednich wsi, musiała więc posiadać pewne cechy miasta. Dopiero jednak rozwój przemysłu i handlu w XIX wieku, przy jednoczesnej utracie znaczenia administracyjnego i gospodarczego przez pobliskie Kosobudy sprawiły, iż Brusy zyskały znaczenie ważnego ośrodka na Zaborach. Głównym impulsem do rozwoju miejscowości i okolic była działalność Banku Ludowego oraz polskich spółek handlowych „Kupiec” i „Ceres” założonych w 2. połowie XIX w., a także budowa drogi bitej w 1856 roku. Kilkadziesiąt lat później, dzięki budowie drogi kolejowej (1902 r.) Brusy uzyskały połączenie z sąsiednimi miastami i zostały zelektryfikowane. Do zwiększenia rangi miejscowości w kolejnych latach przyczyniło się natomiast odzyskanie niepodległości przez Polskę i włączenie w 1920 roku tej części Pomorza Gdańskiego do nowo powstałego państwa, a także odcięcie Zaborów od pobliskich miast niemieckich i Gdańska. W Brusach działało wówczas 6 restauracji, cukiernia oraz 20 sklepów. Rozwijało się rzemiosło, przetwórstwo jagód i grzybów, cyklicznie organizowano targi.

Przestrzeń centralnej części Brus świadczy z jednej strony o średniowiecznej genezie miejscowości, z drugiej zaś o jej intensywnym rozwoju począwszy od pierwszej połowy wieku XIX. Przebiegające równoleżnikowo na planie owalu ulice Szkolna i Poczтовая od północy oraz Kościelna i 2-go Lutego od południa wyznaczają kształt dawnej wsi. Budynki skupione wokół wydłużonego placu wyznaczonego przez te ulice pierwotnie były drewniane, jednak począwszy od pierwszej połowy XIX wieku przestrzeń wokół głównych ulic miejscowości zapełniała się murowanymi domami i kamienicami. Świadczy o rosnącej zamożności i społecznej aktywności miejscowych parafian, a także rozwoju cywilizacyjnego Brus w tamtym okresie są mur i brama kościelna oraz mauzoleum rodziny Sikorskich wybudowane w latach 30-tych XIX wieku. Z 1845 roku pochodzą murowane ogrodzenie cmentarza wraz z reprezentacyjną bramą przy ulicy Gdańskiej. Kościół p.w. Wszystkich Świętych został wzniesiony w latach 1876-1879 w środkowej części dawnego placu pomiędzy ulicą Kościelną i Szkolną, w miejscu wcześniejszej drewnianej świątyni. Neoromańska sylwetka kościoła jest do dzisiaj charakterystyczną dominantą krajobrazu miasta i widoczną z daleka manifestacją patriotyzmu i religijności jego mieszkańców.

Rozwój Brus aż do pierwszej połowy XX wieku odbywał się jedynie w granicach pierwotnej wsi, której krańce wyznaczały granice wewnętrznego placu i główne drogi wjazdowe – jedna prowadząca na zachód do Czapiewic, i druga wybiegająca na wschód w kierunku Kosobud i Małego Gliśna, rozwidlająca się w punkcie, z którego dziś wychodzą ulice Kościuszki, Kalwaryjna, Młyńska i Targowa. Na pruskiej mapie topograficznej z 1874 roku w miejscu Placu Jana Pawła II widoczny jest owalny skwer (rynek), który prawdopodobnie rozwinął się z późnośredniowiecznego placu. W końcu XIX stulecia nastąpiła rozbudowa miejscowości wzdłuż osi wyznaczonej przez dzisiejszą ulicę Gdańską oraz na przedłużeniu pozostałych dróg wjazdowych. Mapy archiwalne z lat 1874, ok. 1893, 1921 oraz 1941 roku²⁰ jednoznacznie wskazują na fakt, iż dopiero budowa stacji kolejowej na przełomie XIX i XX stulecia w odległości kilkuset metrów od ostatnich zabudowań stała się impulsem do rozwoju układu urbanistycznego w kierunku południowo-wschodnim. Najbardziej intensywny rozwój tej części Brus miał miejsce w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku. W tamtym okresie powstała zabudowa dzisiejszych ulic Dworcowej i Nad Dworcem, a także ulicy Kościuszki i Targowej.

Współczesny układ urbanistyczny Brus z siatką prostopadłych ulic wybiegających z centralnego placu oraz osiedlami na obrzeżach miasta rozwinął się w pełni po 1945 roku na kanwie układu o średniowiecznej i XIX-wiecznej genezie. W powojennym oraz najnowszym okresie w krajobrazie miasta pojawiły się budynki pozbawione cech miejscowego budownictwa, wśród nich typowe dla całego kraju budynki spółdzielni handlowo-produkcyjnych, urzędy, instytucje publiczne i domy.

5.2.3.4. Układy ruralistyczne

Przeważająca część wsi położonych na obszarze współczesnej Gminy Brusy wywodzi się ze średniowiecza (XII-XIV wiek). Ich układy przestrzenne wykształciły się spontanicznie, bądź zostały zaplanowane w oparciu o zasady prawa lokacyjnego – polskiego lub chełmińskiego. Czynniki, które wpływały na powstawanie danych form wsi były bardzo zróżnicowane, oprócz prawa lokacyjnego należały do nich m.in. topografia terenu, typ gleby, formy własności ziemi. Na terenie Zaborów spotykane są licznie wsie będące w średniowieczu własnością drobnego rycerstwa, jak np. Czapiewice czy Głowczewice, które nie tylko (tak jak Czapiewice) od średniowiecza aż do czasów najnowszych stanowiły własność drobnej szlachty kaszubskiej, ale również niemal do dziś zachowały swój dawny kształt.

²⁰ Karte des Deutesches Reiches 1874 i 1893, Mapa WIG 1921, Generalstabskarte 1941

Drobna własność rycerska, tak charakterystyczna zarówno dla Zaborów jak i całego Pomorza, z czasem „bądź to uległa dalszemu rozdrobnieniu i zamieniła się na wsie nie różniące się niczym od chłopskich, bądź też z osad rycerskich, w dobie rozwoju gospodarki folwarcznej, powstały folwarki samodzielne”²¹. Wsie rycerskie na prawie polskim zachowały odrębne warunki rozwoju, tak różne od wsi na prawie polskim, które należały do „wielkiej własności”²². Zmiany w administrowaniu ziemią i w rolnictwie, które zaszły w późnym średniowieczu mogły skłaniać do przechodzenia na prawo chełmińskie. W rejonie Chojnic i na Zaborach było to skutkiem większej akcji osadniczej prowadzonej przez Zakon Krzyżacki na południowym pograniczu państwa. Pierwsze wsie na prawie chełmińskim powstały wokół Chojnic: „Dla ożywienia całej okolicy i utrwalenia osadnictwa przez liczne nadania wciągnął Zakon także rody rycerskie, zezwalając im na lokację wsi na prawie niemieckim”²³. Na interesującym nas obszarze następujące wsie rycerskie zmieniły prawo polskie na prawo chełmińskie (zwane również magdeburskim lub niemieckim): Żabno, Leśno, Gliśno, Czarnowo, Wielkie Chełmy. Przy prawie polskim pozostały Czapiewice i Głowczewice. Istniejące w tamtym okresie korzystne warunki przyczyniły się do powstania młynów i wykształcenia się osad młyńskich koło Kosobud (młyn na Parzenicy), koło Lubni (młyn na Młosienicy), młyn na Zbrzycy przy karczynie należącej do komturstwa tucholskiego w Rolbiku.

Proces kształtowania wsi w okolicach Brus zakończył się w pierwszej połowie XV w., kiedy istniały tu następujące punkty osadnicze: dwór feudalny wraz z folwarkiem w Kosobudach, chłopskie wsie czynszowe – Brusy, Czyczkowy, Zalesie, Kosobudy, Lubnia i Leśno, wsie rycerskie na prawie chełmińskim – Wielkie Chełmy, Małe Chełmy, Czarnowo, Żabno, Gliśno i Orlik, wsie rycerskie na prawie polskim – Czapiewice, Głowczewice, Wysoka Zaborska, osady młyńskie i karczynie – Lamk, Broda, Kaszuba i Rolbik²⁴. Ostatnie wielkie zmiany w osadnictwie nie tylko Zaborów, ale i całego Pomorza, przyniósł początek XIX stulecia i upowszechnienie nowych sposobów gospodarowania ziemią, a następnie pruska kolonizacja z drugiej połowy tegoż wieku i polska parcelacja z wieku kolejnego. Komasaacja pól prowadziła do rozpraszania zabudowy w formie kolonii czy tzw. „wybudowań” z zagrodami położonymi nie w skupiskach, lecz przy uprawianych polach²⁵.

Typy wsi najliczniej spotykane Pomorza są następujące:

²¹ M. Kielczewska Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk, Prace Geograficzne nr 5, Warszawa 1956

²² M. Kielczewska Zaleska, op.cit.

²³ M. Biskup, *Osady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w.*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk, Prace Geograficzne nr 5, Warszawa 1956

²⁴ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy (2009)

²⁵ M. Kielczewska Zaleska, op.cit.

- 1) wieś placowa (reprezentowana na Zaborach m.in. przez Lubnię i Główczewice), najczęściej występowały place trójkątne, nieregularne, powstałe z rozwidlenia co najmniej trzech dróg, były to tzw. place rozdrożne. Wsie tego typu były związane zarówno z prawem polskim, jak i chełmińskim, a w ich formie zachował się jeden z najstarszych typów wsi na Pomorzu;
- 2) małe owalnice (np. Czapiewice), w których centralnie położony nieduży owalny placyk pozostaje niezabudowany, lecz zajęty np. przez staw. Na Pomorzu mogły być jedną z odmian wsi placowej;
- 3) wsie nieregularne, w których układ dostosowany jest do topografii, częste na brzegach jezior lub na zboczach;
- 4) ulicówki, nie tworzą jednorodnego typu, choć rozpowszechnione na Pomorzu, to często formowały się w XIX wieku na małych wsiach placowych lub owalnicach. Przykładem ulicówki, która rozwinęła się w ten sposób pod wpływem miejscowego folwarku są Wielkie Chełmy;
- 5) kształtujące się w XIX i XX wieku osadnictwo rozproszone (na tzw. „wybudowaniach”).

Typowym przykładem wsi placowej z trójkątnym placem rozdrożnym jest Lubnia, notowana w dokumentach książąt pomorskich już w 1290 roku, kiedy książę Mściwoj II potwierdził jej nadanie wojewodzie kaliskiemu Mikołajowi. Na własność Zakonu Krzyżackiego przeszła już w 1314 roku, choć w 1400 roku posiadała jeszcze prawo polskie. Zabudowa pierwotnej wsi skupiała się wokół trójkątnego placu o długości ok. 50 metrów, z którego narożników w trzech kierunkach wychodziły drogi. Dopiero wskutek rozbudowy wzdłuż tych traktów Lubnia zyskała formę wsi ulicowo-placowej²⁶.

Przykładem małej owalnicy o placu wrzecionowym są Czapiewice, z zachowanym do dziś niewielkim stawem pośrodku dość regularnego, wydłużonego placyku. W 1400 roku (aż do czasów najnowszych) Czapiewice należały do drobnej szlachty kaszubskiej.

Tabela 5.d. Wsie i osady z obszaru dzisiejszej Gminy Brusy powstałe do 1772 roku

L.p.	Nazwa wsi	Rok najstarszej informacji o miejscowości	Charakter osady w okresie pierwszej informacji	Charakter osady w 1772 roku
1.	Asmus	1686	Piec smolny szlachecki	Pustkowie szlacheckie
2.	Broda	1383	Młyn krzyżacki	Młyn królewski

²⁶ M. Kielczewska Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk, Prace Geograficzne nr 5, Warszawa 1956

3.	Brusy	1324	Wieś krzyżacka	Wieś szlachecka
4.	Chełmy Małe	1400	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
5.	Chełmy Wielkie	1344	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
6.	Czapiewice	1400	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
7.	Czarnowo	1344	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
8.	Czernica	1603	Młyn królewski	Młyn królewski
9.	Czyczkowy	1344	Wieś krzyżacka	Wieś królewska
10.	Dąbrówka k. Męcikała	1664	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
11.	Drzewicz	1603	Karczma królewska	Pustkowie królewskie
12.	Gieddon	1645	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
13.	Gliśno Małe	1370	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
14.	Główczewice	1370	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
15.	Huta	1772	Osada hutnicza królewska	Osada hutnicza królewska
16.	Kaszuba	1438	Młyn krzyżacki	Młyn królewski
17.	Kosobudy	1324	Wieś i folwark krzyżacki	Wieś i folwark królewski
18.	Kruszyn	1645	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
19.	Lamk	1344	Młyn krzyżacki	Młyn królewski
20.	Laska	1632	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
21.	Lendy	1570	Pustkowie królewskie	Folwark szlachecki
22.	Leśno	1354	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
23.	Lubnia	1290	Majątek rycerski	Wieś królewska
24.	Męcikał	1570	Karczma królewska	Pustkowie królewskie
25.	Młynek	1686	Młyn szlachecki	Pustkowie szlacheckie
26.	Okręglík	1664	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
27.	Orlik	1356	Majątek rycerski	Majątek szlachecki
28.	Parzyn	1603	Młyn królewski	Młyn królewski
29.	Peplin	1646	Osada rybacka król.	Pustkowie królewskie
30.	Płesno	1752	Pustkowie szlacheckie	Pustkowie szlacheckie
31.	Pokrzywno	1632	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie (?)
32.	Rolbik	1350	Karczma krzyżacka	Pustkowie królewskie
33.	Skoszewo	1603	Karczma królewska	Pustkowie królewskie
34.	Spierwia	1632	Osada rybacka król.	Pustkowie królewskie
35.	Starc	1737	Pustkowie szlacheckie	Pustkowie szlacheckie
36.	Trzemeszno	1632	Piec smolny królewski	Zaginiona
37.	Turowiec	1664	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
38.	Warszyn	1646	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
39.	Widno	1686	Pustkowie królewskie	Pustkowie królewskie
40.	Windorp	1570	Karczma królewska	Pustkowie królewskie

41.	Wysoka Zaborska	1632	Majątek szlachecki	Majątek szlachecki
42.	Zalesie	1360	Wieś krzyżacka	Wieś królewska
43.	Żabno	1344	Majątek rycerski	Majątek szlachecki

Opracowano na podstawie: Borzyszkowski J. (red.), *Historia Brus i okolicy*, Urząd Miejski w Brusach i Instytut Kaszubski w Gdańsku, Gdańsk - Brusy 2006

5.2.3.5. Kościoły

Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych w Brusach

Pierwsza parafia w Brusach powstała przed 1584 rokiem – zachował się opis istniejącego wówczas drewnianego kościoła p.w. Wszystkich Świętych. Kolejną świątynię, tak jak pierwsza drewnianą, zbudowano w latach 1767 – 1769. Kościół ten około połowy XIX wieku okazał się zbyt mały dla liczącej blisko 7000 dusz parafii, stąd wynikła decyzja o wzniesieniu nowego, murowanego kościoła. W 1876 roku wmurowano kamień węgielny pod obecnie istniejący budynek. Świątynię według projektu Adolfa Dankerta z Brandenburga zbudowano w latach 1876-1879. Kościół drewniany rozebrano i przeniesiono na cmentarz parafialny, by ostatecznie przekazać drewno z rozbiórki jego konstrukcji gospodarzom z Kosobud.

Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych zlokalizowany jest w centrum miasta, na prostokątnej działce o numerze ewidencyjnym 668 ograniczonej ulicami Szkolną i Kościelną. Zabytek stanowi własność parafii pod tym samym wezwaniem z adresem przy ul. Kościelnej 3 w Brusach. Kościół jest orientowany, zbudowany na rzucie wydłużonego prostokąta (60,9 metra długości i 26 metrów szerokości), z prezbiterium zamkniętym absydą i niewielką kruchtą od frontu. Budynek z wyłączeniem fundamentów i cokołu wykonanych z kamienia polnego, został w całości wmurowany z czerwonej cegły. Ceglane są wszystkie elementy wystroju elewacji: fryzy kostkowe, gzyms wieńczący i kordonowy, portal w obrębie fasady, opaski okienne, maswerki w obrębie prezbiterium. Korpus kościoła ma formę trójnawowej bazyliki o ośmiu przęsłach, posiada dwie zblokowane wieże od strony zachodniej. Prezbiterium kościoła jest krótkie, zamknięte absydą z dodanymi po bokach dwiema przybudówkami mieszczącymi zakrystie. Na osi wież od strony zachodniej zlokalizowano wejście główne, uzupełnione wejściami bocznymi umieszczonymi symetrycznie w przęśle środkowym naw bocznych od strony południowej i północnej. Drzwi główne osadzone są w głębokim, pięciostopowym portalu. Nad budowlą kościoła dominuje forma wysokich pięciokondygnacyjnych zblokowanych wież zwieńczonych krzyżami umieszczonymi na kulach.

Elewacje kościoła wykonane z nietynkowanej cegły, zostały ozdobione detalem w postaci gzymsów, fryzów i lizen. Zarówno ostatnia kondygnacja wież, jak i elewacje boczne posiadają podziały wertykalne utworzone przez lizeny, odpowiadające układowi przęseł nad nawami we wnętrzu. Nawę główną i nawy boczne, a także prezbiterium i wieże wieńczy schodkowy fryz z kształtek ceramicznych wspierający pas fryzu podokapowego, zblokowanego z lizenami. Prezbiterium dodatkowo obiega fryz dekoracyjny z romboidalnych kształtek, podkreślony prostym uskokowym gzymsem. Otwory okienne są prostokątne, zamknięte od góry półkoliście, osadzone w dwustopniowych uskokowych wnękach, po trzy w przęśle nawy głównej i po dwa w przęsłach naw bocznych. Okna przeszklone są witrażami. Elewacje wież analogicznie do pozostałych posiadają dekoracje z gzymsów podkreślonych fryzem kostkowym z dodatkowymi zaślepionymi otworami w kształcie krzyża i fryzem arkadowym. Na wysokości czwartej kondygnacji wież znajdują się dwie pary okien ujętych skrajnymi lizenami. Na osi obu wież umieszczono tarczę zegara²⁷.

Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych w Brusach wraz z cmentarzem przykościelnym, tj. działką w obrębie muru kościelnego został objęty ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości województwa pomorskiego pod numerem A-1725 w dniu 3.07.2001 roku.

W latach 2017 – 2019 Parafia Rzymskokatolicka p.w. Wszystkich Świętych w Brusach przeprowadziła szereg prac konserwatorskich i remontowych, w wyniku których zabezpieczono zabytkową substancję kościoła i przywrócono jego walory artystyczne, a także podniesiono jakość użytkowania zabytku wraz z otoczeniem. W 2017 roku przeprowadzono modernizację wieży kościoła, wzmocniono konstrukcję więźby dachowej oraz wzmocniono konstrukcję witraży. W latach 2018-2019 zrealizowano prace konserwatorskie przy ogrodzeniu kościoła. W 2019 roku przeprowadzono prace restauratorskie we wnętrzu świątyni, w tym odtworzono malowidła zdobiące prezbiterium, a także przeprowadzono modernizację energetyczną trzech budynków użyteczności publicznej należących do parafii, a w ramach tego przedsięwzięcia w kościele założono instalację grzewczą.

Kościół parafialny p.w. Świętego Krzyża w Leśnie

Kościół ten zlokalizowany jest tuż przy głównej drodze przebiegającej przez Leśno, na tym odcinku jest to ulica Królowej Marii Ludwiki, po południowej stronie drogi na działce nr 292. Kościół znajduje się na wzniesieniu położonym nad jeziorem Leśno Dolne i przepływającą przez to jezioro rzeką Młosiną. Kościół otacza zespół budynków związanych

²⁷ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych w Brusach, opracowała B. Anusiak, 2001 (Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie)

z nim funkcjonalnie – plebania z początku XX wieku, organistówka z końca XIX wieku oraz współczesna kaplica pogrzebowa. Naprzeciw kościoła znajduje się budynek dawnej szkoły o konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą, wzniesiony około połowy XIX wieku. Cmentarz przykościelny datowany jest na XVIII wiek, otacza go mur wzniesiony z kamieni polnych, jedynie od strony zachodniej jest to mur pełny zbudowany z cegły na cokole z polnych kamieni. W północnej części muru zlokalizowana jest brama z dwiema furtkami po bokach. Kolejne wejścia na cmentarz znajdują się w zachodniej i wschodniej części muru. Brama oraz obie furki pochodzą z drugiej połowy XIX wieku, osadzone są na ceglanych słupach na rzucie krzyża przykrytych ostrosłupowymi daszkami. Nawierzchnia wokół kościoła utwardzona jest brukiem betonowym. We wschodniej i zachodniej części cmentarza znajdują się zabytkowe nagrobki z pochówkami osób zasłużonych dla miejscowej parafii (m.in. wymurowany z cegły grobowiec rodziny Cietrzew-Sikorskich z drugiej połowy XIX w.).

Najstarsze źródła potwierdzające istnienie w Leśnie kościoła p.w. Świętej Katarzyny pochodzą z 1534 roku, choć jest wielce prawdopodobne, iż świątynia pod tym wezwaniem powstała już w końcu XIV stulecia. Wzniesiony wówczas dla parafii w Leśnie kościół zbudowany był z drewna, podobnie jak kościół bruski, według ówczesnego wzorca wiejskiej świątyni tradycyjnego dla Pomorza Gdańskiego. Kościół ten spłonął w roku 1634, kolejną świątynię wzniesiono przed rokiem 1687, najprawdopodobniej około 1650 roku.

Obecna forma kościoła jest wynikiem kilkietapowej rozbudowy. Kościół jest orientowany, został wzniesiony równoległe do drogi na fundamentach z kamienia. Nawa zbudowana na rzucie zbliżonym do kwadratu, została podzielona słupami na trzy przęsła, dzięki czemu kościół jest jedynym na Pomorzu Gdańskim drewnianym kościołem trójnawowym. Na przedłużeniu środkowej nawy znajduje się zakończone trójbocznie prezbiterium, do którego od północnej i południowej strony przylegają dwie zakrystie. W przedłużeniu środkowej nawy od zachodu znajduje się niewielki przedsionek z wejściem głównym oraz zbudowana na rzucie kwadratu wieża. Drewniane ściany mają konstrukcję zrębową, szalowane są od zewnątrz pionowymi deskami z listwowaniem. Wysoka, zwężająca się ku górze wieża kościoła posiada odrębną słupowo-ramową konstrukcję obitą pionowymi deskami poszytymi gontem. Dach wieńczący nawy jest dwuspadowy, prezbiterium przykryte dachem dwuspadowym zamkniętym trójpołaciowo, posiadają konstrukcję krokwiowo-jętkową i również zostały poszyte gontem. Pokrycie wieży stanowi dach namiotowy o odgiętym okapie, zwieńczony iglicą oraz kulą, na której znajduje się krzyż oraz wiatrowskaz – kogutek. We wnętrzu świątyni zwracają uwagę dwa rzędy drewnianych kolumn

wydzielających nawy boczne, belką tęczową oddzielającą nawy od prezbiterium, a także wyposażenie z XVIII wieku oraz grupa ukrzyżowania datowana na XVII stulecie²⁸.

Kościół parafialny p.w. Świętego Krzyża w Leśnie został objęty ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości województwa pomorskiego pod numerem A-4 w dniu 30.11.1929 roku. W roku 2021 przeprowadzono renowację wnętrza kościoła.

Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kosobudach

Eklektyczny kościół w Kosobudach zlokalizowany jest w południowej części wsi, na działce nr 541, przy ulicy Kościelnej 1. Usytuowanie kościoła wskazuje na fakt, że parafia kosobudzka powstała o wiele później niż wieś założona na średniowiecznym planie. Historia parafii w Kosobudach jest trudna do odtworzenia ze względu na fakt, iż wszystkie jej dokumenty wraz z kroniką znajdują się w Berlinie. Po ewakuacji Niemców w 1945 roku kościół ewangelicko-augsburski w Kosobudach przejęła administracyjnie parafia rzymsko-katolicka w Brusach, kościół został wyświęcony i otrzymał wezwanie Najświętszego Serca Pana Jezusa. Samodzielna parafia rzymsko-katolicka w Kosobudach została ustanowiona dopiero w 1975 roku.

Kosobudzka świątynia została wzniesiona w latach 1867-1871 roku dla istniejącej od 1863 roku parafii ewangelicko-augsburskiej, na dawnym polu folwarcznym. W końcu XIX wieku w pobliżu kościoła wybudowano pastorówkę. Budynek kościoła ma charakter eklektyczny, posiada zarówno cechy stylu neogotyckiego jak i neoromańskiego. Budowla posiada jedną nawę, na osi elewacji północnej znajduje się wieża zbudowana na rzucie kwadratu. Prezbiterium zwrócone jest na południe, domknięte trójbocznie, niższe od korpusu nawowego, z przylegającą do niego od wschodu zakrystią i odpowiadającym jej pomieszczeniem od strony zachodniej. Główne wejście do kościoła znajduje się w elewacji frontowej – północnej, w przyziemiu wieży, natomiast wejście boczne – w elewacji zachodniej. Nawa kryta jest dachem dwuspadowym, zaś prezbiterium dachem dwuspadowym zamkniętym trójbocznie, wieża zaś pokryta jest dachem czterospadowym z trójkątnym szczytem w każdej z czterech połaci, zwieńczona krzyżem umieszczonym na hełmie w kształcie ostrosłupa i kuli. Wszystkie elewacje kościoła wykonane są z czerwonej cegły i nietynkowane, zdobione detalami wykonanymi z cegły posiadającymi formy gzymsów, fryzów i lizen.

²⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny p.w. Krzyża Świętego w Leśnie, opracowała M. Grzybowska, 1995 (Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie)

Wnętrze kościoła stanowi szeroka nawa o czterech przęsłach, i niższe od niej, trójbocznie domknięte prezbiterium. W północnej części nawy znajduje się chór o drewnianej konstrukcji, z organami z 1771 roku, być może pochodzącymi ze starego bruskiego kościoła²⁹. Również pozostała część wyposażenia pochodzi z innych kościołów regionu.

Kościół ewangelicko-augsburski, obecnie rzymsko-katolicki kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kosobudach wraz z pastorówką, obecnie przedszkolem został objęty ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości województwa pomorskiego pod numerem A-1714 w dniu 19.09.2000 roku.

5.2.3.6. Pałace i dwory

Dwór w Kaszubie

Zespół dworsko – parkowy w Kaszubie jest położony na południowym stoku doliny rzeki Zbrzycy, we wschodniej części wsi, przy skrzyżowaniu dróg prowadzących do Czapiewic i do Leśna. Murowany budynek dworu z drugiej dekady XX wieku posadowiony jest na łagodnym zboczu opadającym ku rzece. Na północ od dworu rozciąga się malownicza dolina wraz z lasiem łęgowym i łąkami, a także dawny park dworski, który w wyniku nawałnicy z sierpnia 2017 roku jest niemal zupełnie pozbawiony drzew. W południowej części zespołu dworsko - parkowego znajduje się podwórze z podjazdem oraz dwa budynki gospodarcze z drugiej połowy XX wieku. Obszar otacza częściowo zachowane ogrodzenie z przełomu XIX i XX stulecia, o słupach wymurowanych z czerwonej cegły i zwieńczonych ostrosłupowymi betonowymi daszkami, cokoły przęsł wymurowane są z kamieni polnych pokrytych warstwą betonu, przęsła ze sztachet drewnianych mocowanych na poprzecznych drewnianych listwach. Naprzeciw wjazdu do dworu, przy drodze prowadzącej do młyna i północnej części wsi, zlokalizowana jest figura Chrystusa z około 1930 roku.

Dwór w Kaszubie został wzniesiony około 1912 roku przez ówczesnego właściciela tutejszych dóbr, Bronisława Kossak Głowczewskiego. Budynek zbudowano w miejscu, w którym wcześniej znajdował się drewniany dwór z 1815 roku. Projekt prostego, zwartego w formie murowanego budynku na planie prostokąta wzorowany był na dworze Lewald Jezierskich w Leśnie. Dwór posiada fundament i cokół wymurowany z ociosanych kamieni polnych oraz murowaną piwnicę sklepioną stropem Kleina, ściany murowane z cegieł, otynkowane, a także naczółkowy dach dwuspadowy pokryty dachówką ceramiczną – tzw. „karpówką”. Elewacje dworu są proste, zdobione jedynie boniowaniami w narożach budynku

²⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny rzymsko-katolicki p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kosobudach, opracowała J. Potylicka, 1999 (Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie)

oraz wieńczącymi otwory okienne gzymsami na konsolkach. Główne wejście do dworu znajduje się w elewacji południowej, stanowią je prostokątne drzwi zaokrąglone w narożnikach, z dwoma podłużnymi okienkami po bokach. Na elewacji wschodniej znajduje się dodatkowe wejście z tarasem, a w części szczytowej - okna poddasza. W dolnej części najwyższej, północnej elewacji znajdują się okna piwnicy, natomiast elewacja zachodnia wyróżnia się herbem rodu Kossak Głowczewskich umieszczonym na osi dworu, w części poddasza. Jest to herb Głowczewski III znany również pod nazwą Kossak Głowczewski. Herb tworzą umieszczone pośrodku tarczy dwie skrzyżowane strzały nad półksiężycem, zwieńczone klejnotem – pięciopałkową koroną. Po obu stronach tarczy umieszczone są po 2 sztandary, pod tarczą – 2 działa³⁰.

Majątek Kaszuba, obejmujący poza dworem również młyn na Zbrzycy i ponad 400 hektarów ziemi, pozostawał w rękach Kossak Głowczewskich do momentu przejęcia przez państwo polskie w 1945 roku. Zespół dworsko-parkowy wraz z dworem na kilkadziesiąt lat stał się własnością Lasów Państwowych (Nadleśnictwo Przymuszewo). Obecnie dwór stanowi prywatną własność, w ostatnich latach został w nim przeprowadzony gruntowny remont. Drzewostan niewielkiego parku został w znacznej mierze zniszczony przez nawałnicę, która wystąpiła w nocy z 11 na 12 sierpnia 2017 roku.

Dwór w Leśnie

Dwór w Leśnie powstał w pierwszej połowie XIX wieku, a jego rozbudowa przypadła na przełom wieku XIX i XX. Wybudowano go na niewielkim wzniesieniu położonym u ujścia rzeki Młosiny do jeziora Leśno Dolne w miejscu lokalizacji średniowiecznego grodziska. Dwór otacza niewielki park położony na naturalnych terasach nadzalewowych doliny.

W drugiej połowie XIV wieku wieś Leśno stanowiła własność niemieckiej rodziny von Leysten, krewnych Albrechta von Leysten - komtura tucholskiego w latach 1354-1356. W 1354 roku wielki mistrz zakonu krzyżackiego Winryk von Kniprode wystawił Dytrykowi von Leysten i jego spadkobiercom przywilej lokacyjny dla dóbr Leśno³¹. Na początku XV stulecia wieś stała się własnością zakonu i aż do 1466 roku pozostała wsią chłopską. W połowie XVI wieku majątek w Leśnie wszedł w posiadanie rodziny Kalinów, w drugiej połowie XVII wieku – rodziny Lewald – Jezierskich, a w połowie XIX wieku na mocy testamentu bezdzietnego Antoniego Lewald – Jezierskiego stał się własnością Anny z

³⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Dwór w Kaszubie Leśnej, opracowała I. Jastrzębska-Puzowska, 1993 (Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie)

³¹ Borzyszkowski J. (red.), Historia Brus i okolicy, Urząd Miejski w Brusach, Instytut Kaszubski w Gdańsku, Gdańsk-Brusy 2006

Getzendorf – Grabowskich Sikorskiej, małżonki Władysława Sikorskiego z Wielkich Chełmów. Po śmierci matki właścicielem Leśna został Paweł Sikorski. Część majątku została rozparcelowana w latach dwudziestych XX wieku, a całkowita parcelacja nastąpiła w 1945 roku. Od tego czasu dwór w Leśnie pełnił między innymi funkcje poczty i komunalnego budynku mieszkalnego, natomiast od 2019 roku jest własnością prywatną.

Budynek dworu w Leśnie został zbudowany z cegły, jest podpiwniczony. Oryginalna bryła dworu prostopadłościenna, zwarta, w formie parterowego dwutraktowego budynku z wysokim dachem naczółkowym, szerokim oknem mansardowym na osi dworu i mniejszą facjatką na południowo-wschodnim skraju kalenicy. Elewacja południowa jest symetryczna, siedmioosiowa, zwieńczona gzymsem. Dobudowana do budynku od strony południowo-wschodniej oficyna posiada dwie kondygnacje wzniesione nad piwnicą, oddzielone gzymsem, pokryte prostym dwuspadowym dachem. Budynek pozostaje w dobrej kondycji. Park, poddany rewitalizacji na początku XXI wieku, w sierpniu 2017 roku został w znacznym stopniu zniszczony przez nawałnicę.

Dwór w Orliku

Dwór znajduje się w południowej części wsi Orlik, na południe od rzeki Młosiny, w pobliżu rozwidlenia dróg do Lubni i Leśna. Dwór wznosi się na wschód od głównej drogi prowadzącej przez wieś, w obrębie dawnego podwórze dworskiego otoczonego współczesnymi budynkami. Wieś Orlik ma genezę średniowieczną, źródła historyczne odnotowały fakt jej założenia w 1356 roku przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Winryka von Kniprode. Przez kolejne stulecia wieś pozostawała własnością rycerską, a następnie szlachecką. Właścicielem majątku w Orliku od lat 90-tych XIX wieku był Jan Czarnowski, prawdopodobnie fundator wzniesionego około 1910 roku i istniejącego do dziś dworu.

Dwór usytuowany jest szczytem do drogi, frontowa elewacja zwrócona jest na południe. Dwór wybudowano na planie prostokąta, zwartą prostopadłościenną bryłę przykryto dachem dwuspadowym. Budynek dworu jest dwutraktowy, z sienią i ryzalitem frontowym zwieńczonym wystawą znajdującym się od południa, na osi poprzecznej. W ryzalicie znajduje się główne wejście do budynku poprzedzone ścianą z trzema arkadami. W południową połąć dachu dworu wpisany został przykryty dwuspadowym daszkiem trójkątny szczyt z dwoma oknami. Zewnętrzne ściany budynku wymurowane są z czerwonej cegły na podmurówce z ociosanych polnych kamieni, otynkowane. Większość ścian działowych również wymurowana z cegły, część ścian wewnętrznych szachulcowa. Piwnica

sklepiona stropem odcinkowym Kleina, pierwsza kondygnacja przykryta stropem belkowym, drewnianym. Dach posyty dachówką ceramiczną. Elementami zdobiącymi elewacje są m.in. profilowane gzymsy, pilastry oraz okrągły medalion zdobiący trójkątny szczyt wystawki, dodatkowym elementem ozdobnym są okna zwieńczone spłaszczonym łukiem³². Do głównej bryły budynku zarówno od strony zachodniej jak i wschodniej przylegają wtórne dobudówki. Obecnie dwór pozostaje własnością prywatną, a jego stan techniczny wskazuje na konieczność pilnego remontu.

Pałac w Wielkich Chełmach

Odnotowana po raz pierwszy w 1344 roku, wieś rycerska Wielkie Chełmy została lokowana kilkadziesiąt lat później na prawie chełmińskim. Od około 1622 roku majątek w Wielkich Chełmach stanowił własność rodu Lewalt – Jezierskich herbu Rogala, a w 1847 roku stał się własnością rodziny Sikorskich herbu Cietrzew. Jednym z przedstawicieli tej rodziny był Stanisław Sikorski (1855-1929), modernizator rolnictwa, działacz ruchu narodowego, propagator pracy organicznej na Pomorzu oraz społecznik zasłużony dla umacniania polskości na Zaborach. Stanisław Sikorski nie tylko doprowadził do rozkwitu tutejszy majątek, lecz również przyczynił się do ożywienia życia społecznego i gospodarczego na Zaborach - pełnił funkcję prezesa rady nadzorczej Banku Ludowego w Brusach, brał udział w zakładaniu polskich towarzystw kupieckich, zainicjował działalność Polsko-Katolickiego Towarzystwa Ludowego w Brusach, aktywnie działał w Towarzystwie Przyjaciół Nauk na parafie Brusy i Leśno, a także był posłem sejmu pruskiego. Po śmierci Stanisława Sikorskiego aż do 1939 roku w Wielkich Chełmach gospodarowała wdowa po nim, Anna z Łyskowskich. W 1945 roku majątek upaństwowiono, od lat 60-tych XX wieku w pałacu mieści się szkoła podstawowa.

Pałac w Wielkich Chełmach został wzniesiony w latach 1852-1853 na północno-zachodnim skraju wsi, obok rozwidlenia dróg prowadzących do Małych Chełmów i Drzewicza, w miejscu istniejącego tu wcześniej drewnianego dworu z XVIII wieku. Początkowo budynek miał formę parterowego murowanego dworu o cechach neogotyckich, z czterema wieżami w narożnikach. Współczesny wygląd jest wynikiem rozbudowy, która miała miejsce w latach 1908-1909, budynek wówczas powiększono m.in. dobudowując piętro i przykrywając nowym dachem. Budynek wzniesiony jest z cegły, na kamiennej podmurówce i podpiwniczony, na planie wydłużonego prostokąta, z elewacją frontową od południa. Bryła pałacu jest zwarta, prostopadłościenna w części głównej, z dobudówką od strony wschodniej,

³² Dwór w Orliku, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, opracowała I. Jastrzębska-Puzowska, 1994

w środkowej części przykryta dwuspadowym dachem, boczne części przykryte dachami namiotowymi. Główne wejście do pałacu znajduje się w południowej elewacji, stanowią je prostokątne drzwi flankowane wąskimi oknami, prowadzą do nich proste, ośmiostopniowe schody. Wszystkie elewacje pałacu otynkowane, elementami ozdobnymi reprezentacyjnej elewacji południowej są okna – w części środkowej zamknięte odcinkowo, w częściach bocznych - półkoliście, a także elementy nawiązujące do neogotyku – ośmiokątne szkarpy. We wnętrzu budynku wyróżnia się reprezentacyjny hall znajdujący się na głównej osi, klatka schodowa zlokalizowana jest na prawo od osi poprzecznej³³.

Pałac w Wielkich Chełmach, pomimo kilkukrotnych przebudów dotyczących głównie wnętrza, które miały miejsce po pożarze w 1932 roku, po 1945 roku i w 1960 roku, zachował swoje zabytkowe walory. W latach 2014 – 2015 pałac i otaczający go park poddano rewitalizacji - wnętrza piwnic dostosowano do celów sportowych, wyremontowano ogrodowe aleje, przeprowadzono pielęgnację zabytkowego drzewostanu, nasadzono kilkadziesiąt nowych drzew oraz odtworzono historyczne stawy. W 2019 roku przestrzeń parku została ponownie uporządkowana - wykonano remonty grobli i przepustów, odtworzono alejki parkowe, usunięto rośliny inwazyjne, ustawiono ławki oraz zawieszono budki dla nietoperzy.

Dwór w Żabnie

Potwierdzone dokumentami dzieje Żabna sięgają roku 1344, w którym wieś została wymieniona jako dobra rycerskie położone w komturstwie tucholskim. Jej właścicielami w XVI wieku była rodzina Żabińskich, w kolejnych stuleciach poszczególne części majątku przeszły na własność rodów Prądyńskich i Lewalt-Jeziarskich. W drugiej połowie XVIII wieku dobra w Żabnie zostały stopniowo wykupione przez Krzysztofa Łukowicza, zaś w 1816 roku pełnoprawnym właścicielem całości żabińskiego majątku został jego bratanek, Józef Łukowicz. Wkrótce, bo już w 1822 roku wskutek przeprowadzonej licytacji wieś Żabno stała się własnością nieznanego z imienia Schmidta, a po nim Gustava Raschke, fundatora istniejącego dworu³⁴. Budynek wzniesiono w 1859 roku w otoczeniu zabudowań folwarcznych, wokół urządzono park w stylu krajobrazowym. W roku 1890 majątek ponownie zmienił właścicieli, gdyż został wykupiony przez Walentego Rożka z Czyczków, a następnie drogą dziedziczenia stał się własnością jego syna Józefa - zasłużonego dla Zaborów społecznika oraz późniejszego wójta gminy Kosobudy i Brusy. Józef Rożek zginął w czasie II wojny światowej, a jego spadkobiercy po 1945 roku utracili prawo do żabińskiego majątku.

³³ Dwór (z pozostałościami założenia parkowego) w Wielkich Chełmach, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, opracowała I. Jastrzębska-Puzowska, 1993

³⁴ Dwór w Żabnie, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, opracowała I. Jastrzębska-Puzowska, 1994

Dwór znajduje się w dawnym zespole folwarczno-parkowym położonym na południowym krańcu wsi, kilkaset metrów na północ od drogi oraz linii kolejowej prowadzącej z Chojnic do Brus. Usytuowany jest szczytem do drogi prowadzącej przez wieś, na zachód od niej. Budynek zbudowany jest na planie wydłużonego prostokąta, od zachodniej strony przylega doń niewielka dobudówka. Bryła dworu jest prosta, zwarta, przykryta dwuspadowym dachem przełamany w środkowej części północnej połaci facjatką nakrytą również daszkiem dwuspadowym. Budynek został wymurowany z cegły, otynkowany, częściowo podpiwniczony, wzniesiono go na wysokiej podmurówce z cegły i ciosanych kamieni polnych. Główne wejście do budynku, do którego prowadzą szerokie reprezentacyjne schody, znajduje się na osi północnej elewacji, w części wysuniętej przed lico budynku i zwieńczonej facjatką o prostokątnym szczycie. Wejście główne prowadzi do obszernej reprezentacyjnej sieni. W elewacji zachodniej zlokalizowane jest boczne wejście, prowadzi ono do wąskiego korytarza, który łączy pomieszczenia znajdujące się w zachodnim trakcie parteru. Elewacje dworu są proste, zdobione jedynie gzymsem umieszczonym pod okapem. O harmonii elewacji decyduje układ prostych okien zamkniętych łukiem odcinkowym, okna umieszczone w szczycie facjatki oraz w szczytach zachodniej i wschodniej elewacji zamknięte są półkoliście. W północno-zachodnim narożniku budynku, w podmurówce, umieszczony został kamień węgielny z datą budową dworu (1859).

Dwór w Żabnie jest dziś prywatną własnością, pozostaje jednak nieużytkowany i wymaga gruntownego remontu. Drzewostan tutejszego parku został w znacznym stopniu zniszczony w wyniku nawałnicy, która wystąpiła w sierpniu 2017 roku.

5.2.3.7. Parki podworskie i aleje

Park podworski jest obszarem związanym funkcjonalnie z dawną rezydencją właścicieli majątku ziemskiego (dworem), z drzewostanem ukształtowanym w celowy i przemyślany sposób³⁵. W krajobrazie kulturowym wsi parki te wyróżnia nie tylko ich wartość historyczna i kompozycyjna, ale również różnorodnością przyrodniczą i pełnioną funkcją ekologiczną. Bez względu na fakt wpisania do rejestru zabytków, parki te są wielką wartością dziedzictwa kultury. Na terenie Gminy Brusy parki podworskie znajdują się w miejscowościach: Kaszuba, Laska, Leśno, Wielkie Chełmy oraz Żabno. Parki dworskie w Kaszubie, Leśnie, Wielkich Chełmach oraz Żabnie uległy zniszczeniu w sierpniu 2017 roku na skutek nawałnicy. W najlepszym stanie znajduje się park w Wielkich Chełmach, poddany rewaloryzacji w 2015 roku i uporządkowany w latach 2017-2019. Również park w Lasce

³⁵ Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego (2009)

znajduje się w bardzo dobrym stanie, obszar parku jest zadbane, a drzewostan poddawany zabiegom pielęgnacyjnym. Ze względu na obfitość lasów, na obszarze gminy niewiele jest zadrzewień śródpolnych i szpalerów drzew, zachowała się jedna aleja przy drodze prowadzącej z miejscowości Czyczkowy do Wielkich Chełmów. Aleja ta tak jak okoliczne lasy, parki dworskie i zadrzewienia cmentarzy została w znacznym stopniu zniszczona przez ostatnią nawałnicę.

5.2.3.8. Budownictwo miejskie

Do końca XIX stulecia budownictwo na obszarze Zaborów było niemal wyłącznie drewniane. Drewno wykorzystywano do budowy zarówno kościołów, dworów, jak i budynków mieszkalnych i gospodarczych należących do drobnej szlachty, bogatych gburów i uboższej warstwy chłopów. Zmianę przyniosła druga połowa XIX stulecia. W tamtym właśnie okresie rozpoczął się nasilony rozwój przestrzenny Brus, coraz liczniej wznoszono w nich budynki murowane o typowo miejskim charakterze. Impulsem do rozwoju miejscowości był intensywny rozwój przemysłu i kolei, a także dobra koniunktura gospodarcza w Europie przełomu XIX i XX wieku. Na lokalne ożywienie gospodarcze i społeczne wpływ miało m.in. utworzenie Banku Ludowego w Brusach, bowiem właśnie na kapitałach tego banku oparły się utworzone pod koniec XIX wieku polskie spółki handlowe „Kupiec” (1898), „Bazar” (1904) oraz produkcyjno-handlowa spółka „Ceres” (1912) z siedzibą w Brusach. Dzięki temu Brusy stały się „swoistą centralą polskich spółek handlowych dla sporej części Prus Zachodnich”³⁶. Powstające, a potem prężnie rozwijające się bruskie przedsiębiorstwa wznosiły godne siebie siedziby, np. siedzibą spółki „Kupiec” była secesyjna kamienica przy dzisiejszej ul. 2-go Lutego 4, dawnej ulicy Głównej. Z urbanizacją Brus wiązał się również rozwój cegielni na Zaborach, który również miał miejsce na przełomie XIX i XX wieku. W tamtym okresie w okolicy Brus zbudowano wiele nowych, „solidnych” budynków – zarówno mieszkalnych, jak i gospodarczych. W samych Brusach wzniesiono wiele nowych budynków handlowo-usługowych, mieszkalnych oraz łączących powyższe funkcje, a także budynki użyteczności publicznej i budowlę przemysłowe. Skutkiem ówczesnego rozwoju budownictwa na Zaborach był rozwój rzemiosła, usług i drobnego przemysłu³⁷. Wśród obiektów zabytkowych z tego okresu, poza licznymi kamienicami zlokalizowanymi przy głównych ulicach Brus, spotkać można również budynki w typie podmiejskich willi.

Do najstarszych zachowanych murowanych budynków w Brusach należy dom pod adresem ul. 2-go Lutego 10 (ok. 1873 r.), zbudowany zgodnie z tradycją regionu, podobnie

³⁶ Borzyszkowski J. (red.), op.cit.

³⁷ Borzyszkowski J. (red.), op.cit.

jak domy szerokofrontowe przy ul. Gdańskiej 30 (1879) i 38 (1888). Późniejsze od nich kamienice z końca XIX wieku mają cechy budowli neorenesansowych, neoklasycychnych bądź eklektycznych. W formach ich elewacji widoczne są inspiracje europejskimi prądami w architekturze, co wyraźnie świadczy o rosnącej zamożności i ambicjach bruskich mieszczan. Podobne zróżnicowanie na formy lokalne oraz oparte na europejskich trendach widzimy wśród budynków wzniesionych na początku wieku XX – obok form regionalnych (Spółdzielczy Dom Handlowy przy ul. Szkolnej 1, siedziba dawnej poczty przy ul. Pocztowej 5, Dom Zakonny Sióstr Zmartwychwstaniek przy ul. Szkolnej 14) spotkamy kamienice inspirowane secesją (Plac Jana Pawła II 6 i 20, ul. Pocztowa 3, ul. 2-go Lutego 4) oraz modernizmem (Plac Jana Pawła II 1, ul. 2-go Lutego 11). W analogiczny sposób różnią się między sobą reprezentacyjne wille zlokalizowane na ówczesnych przedmieściach – typ regionalny reprezentują m.in. domy przy ul. Nad Dworcem 4 i 10 oraz ul. Dworcowej 26, formy neostylowe bądź secesyjne – m.in. domy przy ul. Chełmowskiej 17, ul. Dworcowej 11 (dawny dom Austenów), ul. Dworcowej 20, ul. Gdańskiej 27 i ul. Targowej 14 (dom Austenów).

5.2.3.9. Budownictwo wiejskie

Tradycyjne dla regionu budownictwo wiejskie jest jedną z najważniejszych form kultury ludowej i istotnym elementem krajobrazu kulturowego wsi. Na obszarze Gminy Brusy zachowały się liczne obiekty reprezentujące tradycje budownictwa regionalnego, wśród nich budynki mieszkalne i budynki gospodarcze. Najstarsze z nich pochodzą z drugiej połowy XIX wieku.

Tradycyjny dom kaszubski był niewielki, posiadał centralny system ogniowy i charakterystyczne podcienie – szczytowe lub narożne. Domy były proste, a elementy ozdobne stosowano oszczędnie. Najdawniejsze budynki były prawie zawsze drewniane, niepodpiwniczone, ściany z belek opierały się na fundamencie z polnych kamieni. Pod koniec XIX wieku w regionie upowszechniło się budownictwo murowane, a nowe budynki zamiast słomianej strzechy otrzymywały pokrycie z papy. W krajobrazie Gminy Brusy wyróżniają się dwa dominujące historyczne typy domów wiejskich: wielonętrzna chałupa szerokofrontowa oraz dwukondygnacyjny budynek szerokofrontowy z nadbudówką – tzw. „dom z erklem”. Ten drugi typ, charakterystyczny dla przełomu XIX i XX wieku, wyróżnia się nadbudówką w konstrukcji półpłaskiego dachu. Na Zaborach wznoszono go z zastosowaniem różnorodnych rozwiązań konstrukcyjnych, stosunkowo często parter zbudowany był z drewna w konstrukcji mieszanej (zrębowo-sumikowo-łątkowej), piętro zaś w konstrukcji ryglowej

szalowanej deskami. W innych spotykanych wariantach parter budynku wznoszono w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem ceglami lub gliną, a piętro w konstrukcji ryglowej szalowanej deskami. Spotykane są również warianty: parter i piętro w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem glinianym oraz parter i piętro wymurowane z cegły pełnej. Tradycyjnie drewniane chaty miały dach posyty słomą, dachy spłaszczone natomiast (jak w budynku dwukondygnacyjnym szerokofrontowym z nadbudówką) z reguły pokrywano papą. Na budynkach wymurowanych z cegły pełnej stosowano najczęściej dachówkę ceramiczną. Zarówno przy chałupach szerokofrontowych, jak i przy dwukondygnacyjnych budynkach z nadbudówką budowano drewniane „wystawki”, czyli rodzaj ganku znajdujący się przy wejściu w ścianie frontowej. Najczęściej wystawki odróżniały chałupy drobnej szlachty od domów zamieszkałych przez gburów, drobnych chłopów i robotników. Z kolei domy drobnych chłopów i robotników były od gburskich mniejsze, były skromnymi budynkami z jedną izbą i alkierzem, czasem z osobną kuchnią. Robotnicy wraz z rodzinami mieszkali najczęściej w podwójnych domach ze wspólnym wejściem, sienią i kominem, zawierających dwa mieszkania składające się z izby i komory. Domy budowane na Zaborach były najczęściej niepodpiwniczone. Piwnicę zwaną „sklepem” budowano oddzielnie, lecz w granicach tej samej zagrody. Te formowano najczęściej w czworobok, oprócz domu i piwnicy znajdowały się tu również budynki inwentarskie – chlew, obory, stajnie, owczarnie, kurniki (czasem pod jednym dachem) oraz stodoły i często wolnostojące piece chlebowe.

Największe przemiany tradycyjnego wiejskiego krajobrazu Kaszub przyniosły lata po zakończeniu II wojny światowej. W znacznym stopniu zanikła wówczas tradycyjna zabudowa drewniana, upowszechniły się murowane domy pozbawione regionalnych cech. Nowe budownictwo najbardziej rozwinęło się we wsiach Lubnia, Leśno, Kosobudy, Czyczkowy oraz Wielkie Chełmy – w tej ostatniej wsi w miejscu zabudowań folwarcznych zniszczonych w czasie wojny powstał zespół murowanych domów. Na obszarach wiejskich wzniesiono wówczas również wiele obiektów przemysłowych, handlowych, nowe budynki szkół, jak np. w Lubni, gdzie wybudowano dwa magazyny Państwowych Zakładów Zbożowych oraz zespół obiektów Zakładu Wylęgu i Odchowu Drobiu SKR wraz z domami mieszkalnymi dla rodzin pracowniczych, lub w Leśnie, w którym wybudowano nową szkołę, dom kultury, ośrodek zdrowia i remizę. Wszystkie te budynki otrzymały formę obcą w krajobrazie Zaborów. Podobne przemiany nastąpiły nie tylko w innych większych wsiach na obszarze gminy, ale nawet w mniejszych śródleśnych osadach.

5.2.3.10. Obiekty użyteczności publicznej

Szkoły

Wśród zabytkowych budynków użyteczności publicznej z obszaru Gminy Brusy najliczniejszą grupę stanowią szkoły. W większości wiosek na Zaborach zostały one wzniesione przez władze pruskie na przełomie XIX i XX wieku. Najstarszym zachowanym obiektem jest budynek dawnej szkoły w Leśnie, wzniesiony jeszcze w 1824 roku. Według prawa powszechnego obowiązującego od 1794 roku, w Prusach mogły działać jedynie szkoły państwowe. Istniejące wcześniej na Zaborach szkoły parafialne w Brusach i Leśnie zaprzestały działalności jeszcze w XVIII stuleciu.

Budowa nowych szkół na wiejskich obszarach Prus nabrała intensywności na skutek zarządzenia z 1787 roku wydanego przez świecką władzę szkolną. Dokument ten dotyczył podniesienia poziomu kształcenia dzieci chłopskich i mieszczańskich. W roku 1796 sporządzono spis miejscowości, w których należało założyć szkoły. Ze względu na zaangażowanie państwa pruskiego w działania wojenne, prace były kontynuowane po 1815 roku. Powstające wówczas szkoły najczęściej były budynkami wzorowanymi na mieszkalnych, jedna izba użytkowana była na potrzeby szkolne, a pozostała część budynku stanowiła mieszkanie nauczyciela. Od 1864 roku zaczęto realizować program germanizacji szkół na ziemiach zamieszkałych przez Polaków. W 1872 roku w sejmie pruskim przeforsowano ustawę o odsunięciu duchowieństwa katolickiego od nadzoru szkół, co oznaczało dalsze ograniczanie ich polskości, a rolę inspektorów w inspektoratach szkolnych w Chojnicach i Brusach przejęli świeccy urzędnicy. W języku polskim uczono tylko religii i śpiewu kościelnego. Po roku 1887 język polski całkowicie usunięto ze szkół, co zapoczątkowało protesty miejscowych Polaków, początkowo w formie petycji skierowanych do władz. W latach 1906-1907 protesty przyjęły formę masowych strajków szkolnych.

Poza wprowadzeniem reform merytorycznych pruskie władze szkolne podjęły działania zmierzające do poprawy warunków nauczania. Pod koniec XIX wieku zdecydowano o budowie na koszt państwa nowych obiektów szkolnych. Powstawały one sukcesywnie od 1896 roku do 1917 roku. Wszystkie szkoły zbudowane w tym okresie (poza Rolbikiem) to budynki z czerwonej cegły, w których poza jedną lub dwiema klasami do nauczania znajdowało się mieszkanie nauczyciela – zwykle 3-pokojowe z kuchnią i 2 dodatkowymi izbami na piętrze. W obrębie parceli zajętej przez szkołę lokalizowano również zaplecze z budynkami gospodarczymi, które umożliwiały nauczycielowi prowadzenie własnego gospodarstwa.

W części miejscowości na obszarze dzisiejszej gminy Brusy szkoły powstały w pierwszej połowie XIX wieku: Kosobudy – 1815/1818, Brusy – 1818, Czyczkowy – 1818, Zalesie – 1818, Leśno - 1824, Widno - 1830/1840, Windorp - 1830, w drugiej połowie XIX wieku oraz w pierwszych 2 dekadach XX wieku: Męcikał – 1856, Główczewice – 1876, Czyczkowy - 1884, Skoszewo - 1885, Małe Chełmy - 1890, Rolbik - 1894, nowa szkoła w Brusach - 1896 (z rozbudową w 1911 r.), Prądzonka – 1896, Lubnia - 1897, Czapiewice - 1901, Małe Gliśno - 1902, Czarniż - 1903, Czarnowo - 1907, Kruszyn, Okręglik, Przymuszewo - 1908, Orlik - 1911, Kosobudy - 1914, nowa szkoła w Zalesiu – 1914/1917. W części miejscowości, m.in. w Główczewicach, Czyczkowych i Męcikale nowe szkoły w oparciu o typowe projekty stosowane w całym państwie pruskim wzniesiono ponownie po kilkudziesięciu latach, na początku XX wieku. Niemal wszystkie budynki szkolne wzniesione w tamtym okresie na obszarze dzisiejszej Gminy Brusy przetrwały do czasów współczesnych w bardzo dobrym stanie. Część z budynków nadal pełni funkcję szkoły (m.in. Czyczkowy, Lubnia, Zalesie), pozostałe – funkcję biblioteki lub świetlicy (m.in. Małe Chełmy), a także domów mieszkalnych (m.in. Czapiewice, Kruszyn, Orlik). Część obiektów pozostaje w zarządzie Gminy Brusy, pozostałe zostały sprzedane prywatnym właścicielom.

Budynki w zarządzie Lasów Państwowych

Gospodarka Zaborów od stuleci oparta jest o gospodarowanie zasobami miejscowych lasów, stąd w krajobrazie Gminy Brusy odnajdziemy wiele zabytkowych budynków należących do administracji leśnej. Dobrze zachowane zabytkowe leśniczówki i budynki gospodarcze znajdują się m.in. w Asmusie, Czernicy, Dąbrowie, Lasce, Lubni, Młynku, Parzynie, Przymuszewie, Warszynie, Widnie oraz Zbrzycy, większość z nich w ciągu ostatnich 10 lat została zmodernizowana.

Budynki handlowe i usługowe

Wśród budynków użyteczności publicznej znajdują się zabytki związane z intensywnym rozwojem gospodarczym Brus, w tym również rozwojem działalności spółdzielczej przypadającym na drugą połowę XIX i pierwszą połowę XX wieku. W Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków województwa pomorskiego oraz w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brusy znajdują się m.in.:

- Spółdzielczy Dom Handlowy wybudowany około 1900 roku, zlokalizowany pod adresem Brusy, ul. Szkolna 1-1a, na działkach nr 665 i 1524;

- dawna siedziba firmy handlowej „Bazar” Leonarda Wróblewskiego (dziś Restauracja „Kaszubska”) wybudowana około 1900 roku w Brusach przy dzisiejszej ul. 2-go Lutego 5, na działce nr 747/1;
- narożna kamienica – dawniej karczma należąca do Maksymiliana Bruskiego, utrzymująca przez pewien czas również kręgielnię i „budę do gry w karty”, w późniejszych latach pełniąca funkcję restauracji, wybudowana około 1900 roku, znajdująca się pod adresem Brusy, ul. Szkolna 2, na działce nr 652/5;
- budynek dawnej poczty z pierwszej połowy XX wieku, znajdujący się pod adresem Brusy, ul. Pocztowa 5 na działce nr 702/6.

W Gminnej Ewidencji Zabytków znajdują się ponadto:

- spółdzielczy budynek mieszkalno – usługowy z około 1900 roku, zlokalizowany pod adresem Brusy, ul. Pocztowa 4-6, na działkach nr 747/2, 747/3;
- budynek przychodni zdrowia z 1921 roku, zlokalizowany pod adresem Brusy, ul. Dworcowa 24, na działce nr 481/2, zmodernizowany w latach 2013-2014.

5.2.3.11. Obiekty techniki

Okres intensywnych przemian cywilizacyjnych, który na Zaborach rozpoczął się w połowie XIX stulecia, pozostawił liczne zabytki związane m.in. z przemysłem i koleją. Należą do nich młyny, stacje i budynki kolejowe, a także obiekty hydrotechniczne.

Młyny

- drewniany młyn w Kaszubie wybudowany w konstrukcji ryglowej szalowanej deskami, z około 1900 roku, znajdujący się na działce nr 99/2;
- zespół młyna w Czernicy zlokalizowany na działkach nr 20/83 oraz nr 11, z budynkiem młyna z około 1903 roku wymurowanego częściowo z czerwonej cegły, z najwyższą kondygnacją w konstrukcji ryglowej i oszalowanej deskami. Do zespołu należy oprócz młyna drewniany dom młynarza z XIX wieku, wzniesiony z drewna w konstrukcji zrębowo-sumikowo-łatkowej, a także stodoła i budynki inwentarskie z XIX wieku wzniesione z drewna w konstrukcji ryglowej.

Stacje i budynki kolejowe

- zespół budynków kolejowych w Brusach, obejmujący stację kolejową, 2 budynki mieszkalne oraz 2 budynki gospodarcze, wszystkie wymurowane z czerwonej cegły około 1904 roku, znajdujące się pod adresem Brusy, ul. Nad Dworcem 1-3-5-7, na działkach nr 491/3 i 491/8;

- zespół budynków kolejowych w Lubni-Stacji z początku XX wieku, obejmujący budynek stacyjny, 3 budynki mieszkalne oraz budynek gospodarczy, wszystkie z czerwonej cegły, znajdujące się pod adresem ul. Dworzec 5-6-8, na działkach nr 249/1, 249/3, 249/5, 51;
- zespół budynków kolejowych w Męcikale-Stacji, w tym zachowany budynek dawnej stacji kolejowej, budynek mieszkalny i budynki gospodarcze, wymurowane z czerwonej cegły, wraz z drogą dojazdową o zachowanej oryginalnej nawierzchni brukowanej kamieniami polnymi.

Unikalnym zabytkiem techniki, który harmonijnie wtapia się w naturalny krajobraz Borów Tucholskich jest system nawodnień łąk w dolinie rzeki Kulawy. Przepływająca przez zachodnią część Zaborskiego Parku Krajobrazowego rzeka Kulawa wyróżnia się walorami przyrodniczymi, na dowód czego została włączona do europejskiej sieci przyrodniczej Natura 2000. Jednym z elementów nadrzecznego krajobrazu jest pochodzący z końca XIX wieku, odrestaurowany w roku 2008 system nawadniający tutejsze łąki. System składa się z jazu połączonego z mostem, kanału – doprowadzalnika oraz odchodzących od niego rowów nawadniających, od których z kolei odchodzą bruzdy nawadniające. Nadmiar wody z łąk odprowadzany jest z powrotem do rzeki. System, który reprezentuje tzw. typ grzebieniowy pozwala utrzymać optymalną wilgotność na położonych w dolinie podmokłych łąkach.

5.2.3.12. Cmentarze i miejsca pamięci

Najcenniejsze pod względem historycznym i kulturowym nekropolie Gminy Brusy to cmentarzyska w Leśnie i Głowczewicach związane z kulturą Gotów osiadłych na tym terenie w pierwszych stuleciach naszej ery. Cmentarzyska te opisano w rozdziale dotyczącym zabytków archeologicznych. Pozostałe cmentarze o historycznym charakterze są następujące:

- Brusy, cmentarz przykościelny wraz z murem i bramą z 2. poł. XIX w. oraz kaplicą mauzoleum rodziny Sikorskich pochodzącą z 1831 r. i narożnymi kaplicami z 1830 r. (lokalizacja: Brusy, ul. Kościelna 2),
- Brusy, cmentarz parafialny wraz z ogrodzeniem i bramą z 1845 r. (lokalizacja: Brusy, ul. Gdańska),
- Brusy, cmentarz więźniów filii obozu koncentracyjnego Stutthof, która znajdowała się w Brusach, z pochówkami z lat 1939-1945 (lokalizacja: Brusy, ul. Gdańska),
- Kosobudy, cmentarz parafialny z 1. poł. XX w. (lokalizacja: przy szosie Brusy-Kosobudy),
- Leśno, cmentarz przykościelny z XVIII w. wraz z ogrodzeniem z ok. 1900 r. i grobowcem rodziny Cietrzew-Sikorskich z 2. poł. XIX w. (lokalizacja: Leśno, ul. Królowej Marii Ludwicy 1),

- Leśno, cmentarz parafialny, katolicki – „stary” z XIX w. (lokalizacja: Leśno, ul. Klonowa),
- Turowiec, cmentarz choleryczny z 1. poł. XIX w. (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice),
- Żabno, cmentarz ewangelicki z 2. poł. XIX w., lokalna nazwa „Ritinek”, przed nawałnicą z 2017 roku cmentarz zachowany w szczątkowej formie, z nieczytelnym układem i najstarszym nagrobkiem pochodzącym z lat 70. XIX w., wchłonięty przez las i nie ogrodzony. Na skutek nawałnicy całkowitemu zniszczeniu uległ tutejszy las, a także pozostałości nagrobków (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice),
- Żabno, cmentarz wojenny żołnierzy Armii Radzieckiej z pochówkami 370 żołnierzy poległych w czasie walk w 1945 r. (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice).

Na terenie gminy znajdują się również 2 miejsca pamięci związane z historią II wojny światowej:

- pomnik poświęcony partyzantom Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”, którzy polegli w dniach 21-22 marca 1944 roku w czasie niemieckiej obławy na znajdujący się w pobliskim lesie bunkier noszący kryptonim „Zielony Pałac”. Pomnik ma formę kamiennego obelisku (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice, ok. 20 metrów na południe od pierwszych zabudowań we wsi Męcikał);
- krzyż modrzewiowy, kamień i tablica upamiętniająca poległych partyzantów oraz krzyż upamiętniający miejsce ich pierwszego pochówku, ustawione w pobliżu lokalizacji leśnego schronu znanego jako „Zielony Pałac”. Bunkier ten stanowił oficjalną kwaterę Chojnickiej Powiatowej Komendy Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski” oraz jej oddziału noszącego kryptonim „Cis”. Został wysadzony w powietrze przez niemiecką żandarmerię wspieraną przez żołnierzy Waffen SS po walkach stoczonych w dniach 21-23 marca 1944 roku. W 2016 roku, dzięki współpracy Stowarzyszenia Miłośników Historii Gryfa Pomorskiego „Cis” Męcikał, Gminy Brusy i Nadleśnictwa Rytel w pobliżu tego miejsca zbudowano rekonstrukcję „Zielonego Pałacu” (lokalizacja: lasy Leśnictwa Turowiec, w pobliżu szosy Brusy-Chojnice).

5.2.3.13. Krzyże i kapliczki przydrożne – „Boże Męki”

Szczególną rolę w krajobrazie południowych Kaszub pełnią kapliczki i krzyże przydrożne, zwane lokalnie „Bożymi Mękami”. Niejednokrotnie upamiętniają one wydarzenia istotne dla historii kraju, regionu lub rodziny fundatora, wyrażają przywiązanie do wiary lub ważną dla fundatora intencję. Wiele z zachowanych w krajobrazie Zaborów kapliczek i krzyży zostało wzniesionych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Warto podkreślić, iż podczas II wojny światowej obiekty te spotkały się z wyjątkową wrogością

okupantów - na obszarze gminy Brusy i gminy Leśno Niemcy zniszczyli łącznie 53 krzyże, kapliczki i figury świętych, m.in. Pomnik Serca Jezusowego stojący na rynku w Brusach, figurę Serca Jezusowego przy ulicy Gdańskiej w Brusach, pomnik świętego Jana Nepomucena w Kosobudach oraz figurę Chrystusa w Peplinie (ta ostatnia do dziś nosi ślady wojennych zniszczeń)³⁸. Na szczególną uwagę zasługują następujące obiekty:

- Małe Gliśno – położona w lesie na północny wschód od wsi kapliczka z około 1800 roku, prawdopodobnie najstarsza na obszarze gminy,
- Brusy - figura św. Rocha z XIX wieku umieszczona na murze pomiędzy budynkami przy ul. Gdańskiej 9 i 11, ufundowana w intencji oddalenia zarazy, pierwotnie ustawiona na kolumnie,
- Blachowo - drewniany krzyż z XIX wieku,
- Dąbrówka – kapliczka z 1862 roku,
- Leśno, neogotycka kapliczka Krzyża Świętego z 1850 roku,
- Czapiewice, neogotycka kapliczka Krzyża Świętego z 1895 roku,
- Główczewice, neogotycka kapliczka Krzyża Świętego z XIX wieku,
- Lubnia – kapliczka przy ul. Wielewskiej 7 z początku XX wieku, z ludowymi rzeźbami św. Zuzanny i św. Szczepana (patronów fundatorów, małżonków Skwierawskich),
- Małe Chełmy – kapliczka z około 1900 roku, odrestaurowana,
- Giełdon, kaplica Matki Boskiej z 1924 roku ufundowana przez pracowników tutejszego nadleśnictwa, odrestaurowana w 2001 roku³⁹,
- Kosobudy – figura św. Jana Nepomucena z 1925 roku,
- Kosobudy – Wybudowanie – kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej z 1928 roku,
- Lubnia – figura Najświętszego Serca Pana Jezusa z około 1928 roku,
- Małe Chełmy – figura Chrystusa z około 1930 roku, odrestaurowana,
- Peplin, figura Chrystusa z 1930 roku, nosząca ślady zniszczeń z okresu II wojny światowej,
- Wysoka Zaborska, kapliczka Matki Bożej z 1933 roku ufundowana przez rodzinę księdza Zygmunta Jutrzenki - Trzebiatowskiego dla uczczenia jego święceń kapłańskich, z zachowanymi unikalnymi inskrypcjami wykonanymi w latach II wojny światowej przez żołnierzy z łotewskiego legionu Waffen SS - wartowników na miejscowym poligonie. Odrestaurowana w 2018 roku.

5.2.3.14. Trakty historyczne

W Gminie Brusy krzyżują się użytkowane po dziś dzień historyczne szlaki komunikacyjne. Geneza większości z nich sięga X-XII wieku. Ochrona tych zabytkowych

³⁸ J. Borzyszkowski (red.), op.cit.

³⁹ J. Borzyszkowski (red.), op.cit.

traktów jest trudna, gdyż nie wszystkie pozostają w gestii lokalnej społeczności, ponadto większość z tych dróg jest intensywnie użytkowana. Są wśród nich zarówno drogi kołowe - krajowe, wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, jak i historyczne szlaki wodne oraz o wiele późniejsze drogi kolejowe. Przebieg drogi wojewódzkiej prowadzącej z Brus do Chojnic pokrywa się ze średniowiecznym traktem – tzw. drogą kaszubską, wiodącą z Gdańska na południe. Przez obszar gminy przebiega linia kolejowa zbudowana na przełomie XIX i XX w.

W południowej części gminy przepływa Brda, będąca historyczną drogą wodną i ważnym średniowiecznym szlakiem handlowym. Wraz z rzeką Zbrzycą tworzy główny wodny szlak turystyczny Gminy Brusy. O wyjątkowości wielu z dróg bitych stanowi zachowana historyczna nawierzchnia (np. brukowana ulica Gdańska w Brusach, wyłożone kamieniami polnymi drogi wiejskie i leśne w Kruszynie, droga prowadząca do stacji kolejowej w Męcikale). O szczególnej wartości kulturowej historycznych traktów stanowią zachowane w ich otoczeniu tradycyjne krajobrazy oraz cenne zabytki budownictwa, takie jak secesyjne kamienice w Brusach, stacje kolejowe w Brusach, Męcikale i Lubni, młyny wodne i urządzenia hydrotechniczne w Czernicy i Kaszubie. Wiele z nich pełni rolę lub posiada potencjał atrakcyjnych szlaków turystycznych.

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome znajdujące się na obszarze Gminy Brusy stanowią wyposażenie zabytkowych kościołów w Brusach, Kosobudach oraz Leśnie.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Pierwsze odkrycia archeologiczne na obszarze dzisiejszej Gminy Brusy, dokonywane na początku XIX wieku przy okazji robót budowlanych, dotyczyły głównie szczątków ludzkich i wielokulturowych pochówków z początków osadnictwa na tym terenie. Pierwsze regularne wykopaliska zostały przeprowadzone przez Gotfryda Ossowskiego, który inwentaryzował groby skrzynkowe odnalezione w Brusach w 1876 roku. W kolejnym roku badania prowadził wspólnie z Ignatzem Praetoriusem w Wielkich Chełmach, Głowczewicach i Klocu, w okolicy jeziora Leśno Górne. Do najstarszych znalezisk z terenu gminy należy zaliczyć stanowiska z rejonu Męcikału i Leśna, ze znalezionymi w ich obrębie narzędziami krzemiennymi datowanymi na 9 000 – 10 000 lat p.n.e. Wiele stanowisk z tego okresu zlokalizowano ponadto nad jeziorem Trzemeszno, w dolinie Zbrzycy.

Pod koniec XIX wieku w Kosobudach i Wielkich Chełmach odnaleziono groby z okresu rzymskiego, do dziś słabo udokumentowane. Kompleksowe badania archeologiczne przeprowadzili dopiero w latach 80-tych XX wieku naukowcy z Uniwersytetu Łódzkiego, którzy w okolicach jeziora Leśno Górne zlokalizowali pozostałości osadnictwa z epoki brązu związane z osadnictwem prowadzonym przez ludność kultury łużyckiej. Badania kontynuowano w kolejnych latach, dzięki czemu ślady osadnictwa tej kultury odnaleziono również w pobliżu jeziora Leśno Dolne, w Leśnie – Cegielni, w Brusach, Głowczewicach, Orliku, Małym Gliśnie i Czarnowie. Kolejne znaleziska zaliczono do pozostałości po osadnictwie kultury wielbarskiej.

Na obszarze Pomorza, między innymi na ziemi zaborskiej, według historii opisaną przez mnicha gockiego Jordanesa miała znajdować się Gothiskandza – pierwsza siedziba Gotów, którzy opuścili Skandynawię (Skandzę). Badacze umiejscawiają Gothiskandzę na obszarze położonym w rejonie Dolnej Wisły, na Wysoczyźnie Elbląskiej, na terenie Borów Tucholskich, Zaborów i Krajny. Legendę podaną przez Jordanesa i hipotezy archeologów potwierdzają liczne stanowiska archeologiczne odnalezione m.in. na Zaborach, w Leśnie. Są to zarówno ślady osadnictwa, jak i odkryte miejsca pochówków charakterystyczne dla kultury wielbarskiej, w tym kurhany i wieńce kamienne. Oprócz Leśna, pochówki charakterystyczne dla tej kultury odkrywano już wcześniej w Kosobudach, Wielkich Chełmach i Brusach.

Na terenie Gminy Brusy znajdują się 2 obiekty archeologiczne będące zabytkami o randze europejskiej. Oba zostały wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego:

Leśno, gmina Brusy – decyzją nr KL.II-535/5350/15/78 pod numerem C-415 wpisano do rejestru zabytków województwa pomorskiego jako cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich w obrębie działki nr 94a.

Głowczewice, gmina Brusy – decyzją nr KL.II-535/5350/16/78 pod numerem C-414 wpisano do rejestru zabytków województwa pomorskiego jako cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich w obrębie działki nr 61m,j.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na obszarze Gminy Brusy od 2006 roku działa niewielkie muzeum gromadzące zabytki kultury materialnej Zaborów. Jest to **Chata Kaszubska w Brusach-Jagliach**. Projekt budynku muzeum opracowany został przez miejscowego architekta Jana Sabiniarza. Budynek nawiązuje do tradycji budownictwa ludowego Zaborów, posiada drewnianą konstrukcję ryglową wspartą na fundamencie z kamieni polnych oraz dach kryty trzcina. Konstrukcję

budynku oraz jego dekoracje wykonali rzemieślnicy z obszaru Zaborów. W muzeum przechowywane są eksponaty związane z kulturą materialną mieszkańców południowych Kaszub, głównie przedmioty codziennego użytku, sprzęty gospodarskie, rękodzieło itp.

Chata Kaszubska została wzniesiona w sąsiedztwie prywatnego **domu z ogrodem i zabudowaniami należącymi do rodziny Józefa Chełmowskiego** (1934-2013), kaszubskiego artysty ludowego, malarza, rzeźbiarza i filozofa. W zbiorach pozostawionych przez Józefa Chełmowskiego znajdują się oryginalne obrazy, rzeźby i instalacje przestrzenne bazujące w dużej mierze na kulturze duchowej regionu, lecz jednocześnie również na współczesnych dziejach Polski i świata oraz kulturze europejskiej. Twórczość Józefa Chełmowskiego i jego duchowa spuścizna udostępniane są zwiedzającym przez Fundację im. Józefa i Jadwigi Chełmowskich, która prowadzi w tym miejscu skansen, opiekuje się dorobkiem artysty oraz prowadzi konserwację jego dzieł.

W zabytkowym budynku szkoły w Przymuszewie wzniesionym przez władze Prus w 1908 roku, znajduje się Izba Pamięci Anny Łajming, znanej pisarki wywodzącej się z Zaborów, a urodzonej w tej właśnie miejscowości. W izbie tej udostępnione są zdjęcia oraz informacje dotyczące życia pisarki i jej twórczości. W Przymuszewie znajduje się również tablica pamiątkowa poświęcona pisarce.

Popularny zespół ludowy wywodzący się z Zaborów – **Kaszubski Zespół Folklorystyczny Krëbane z Brus**, poza muzyką ludową i tańcami ludowymi z regionu kultywuje i promuje lokalne stroje ludowe. Tradycyjne stroje ludowe Zaboraków będące w posiadaniu zespołu zostały w dużej mierze wykonane przez lokalnych twórców, między innymi miejscowe hafciarki.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

Mieszkańców Kaszub, w tym regionu Zaborów charakteryzuje silne poczucie lokalnej tożsamości. Region ten wyróżnia się bogactwem dziedzictwa kultury niematerialnej. W Gminie Brusy jest ona kultywowana i promowana w oparciu o spójną strategię obejmującą działalność przede wszystkim Centrum Kultury i Biblioteki im. Jana Karnowskiego w Brusach oraz pełniącej rolę lokalnego muzeum Chaty Kaszubskiej w Brusach-Jagliach, a także lokalnych szkół, sołectw, organizacji pozarządowych oraz zespołów ludowych. Dziedzictwo lokalnej kultury jest wciąż żywe i obecne w codzienności mieszkańców tego obszaru.

W zakresie kultywowania języka kaszubskiego w skali całego regionu wyróżnia się działalność Kaszubskiego Liceum Ogólnokształcącego w Brusach, w którym nauczany jest

język kaszubski. Język ten jest również utrwalany poprzez umieszczenie nazw miejscowości w tym języku na znakach znajdujących się przy wjeździe do każdej miejscowości na obszarze gminy. Promocję języka kaszubskiego mają na celu liczne konkursy skierowane do dzieci i młodzieży, między innymi Konkurs Recytatorski Literatury Kaszubskiej „Rodnô Mòwa” oraz imprezy kulturalne, np. spektakle Teatru Obrzędu Ludowego „Zaboracy” działający przy Centrum Kultury i Biblioteki w Brusach. Zespół ten zachowuje i popularyzuje zarówno język kaszubski, jak i ginące tradycje oraz obrzędy południowych Kaszub. Język kaszubski promuje również Zrzeszenie Kaszubsko – Pomorskie Oddział w Brusach, główny organizator Konkursu Czytelniczego w Języku Kaszubskim „Czëtanié Remùsa” oraz współorganizator innych konkursów. Lokalną muzykę i taniec ludowy zachowuje dla przyszłych pokoleń i udostępnia mieszkańcom Zaborów, Polski i wielu innych krajów wywodzący się z Brus popularny Kaszubski Zespół Folklorystyczny Krëbane.

Muzykę ludową oraz taniec promują liczne imprezy kulturalne organizowane w ciągu całego roku, między innymi najważniejsza z nich, czyli Międzynarodowy Festiwal Folkloru „Kaszubskie Spotkania z Folklorem Świata” oraz organizowany latem Jarmark Zaborski w Brusach. Wiedza na temat lokalnych obrzędów jest upowszechniana w trakcie wydarzeń kulturalnych organizowanych przez sołectwa, dom kultury, Urząd Miejski (np. kołędowanie, jasełka, noc świętojańska, sianokosy, dożynki, doroczne Pieczenie Chleba w Widnie, Festyn Grzybowy organizowany cyklicznie przez Stowarzyszenie Kobiet „Nad Brdą” i Sołectwo Męcikał). Szkoły, instytucje kultury oraz sołectwa przypominają i promują twórczość lokalnych pisarzy i poetów, między innymi Anny Łajming - Sołectwo Leśno cyklicznie organizuje Rajd Rowerowy Szlakiem Anny Łajming. Promowana jest również twórczość Stanisława Pestki tworzącego pod pseudonimem Jan Zbrzyca oraz Jana Karnowskiego. Szkoła Podstawowa w Męcikale jest organizatorem Regionalnego Konkursu Poetyckiego „Poetyckie podróże po Kaszubach”. Twórczość Józefa Chełmowskiego pozostająca na pograniczu malarstwa, rzeźby ludowej oraz filozofii kultywuje między innymi Fundacja im. Józefa i Jadwigi Chełmowskich udostępniająca jego zbiory w prywatnym skansenie zorganizowanym wokół domu rodzinnego Chełmowskich, a także pracownicy znajdującej w sąsiedztwie Chaty Kaszubskiej w Brusach-Jagliach. Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Brusach, organizator „Biegu Gryfa” oraz Stowarzyszenie Miłośników Historii Gryfa Pomorskiego „Cis” Męcikał kultywują pamięć o bohaterach II wojny światowej, żołnierzy Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego Gminy Brusy. Analiza szans i zagrożeń

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
I. Lokalne zasoby dziedzictwa kultury	
<ul style="list-style-type: none"> - unikalny krajobraz kulturowy przenikający się ze zróżnicowanym i bogatym krajobrazem naturalnym Równiny Charzykowskiej i Borów Tucholskich; - unikalne w skali kraju zabytki archeologiczne, w tym cmentarzysko kurhanowe w Leśnie związane z osadnictwem Gotów; - zachowane w dobrym stanie oryginalne układy przestrzenne – układ urbanistyczny miasta Brusy oraz układy ruralistyczne wsi; - zachowane w dobrym stanie budynki kościołów w Brusach, Leśnie i Kosobudach, wpisane do rejestru zabytków i poddawane cyklicznym remontom; - zachowane w dobrym stanie założenia dworsko-parkowe i pałacowo-parkowe związane z rodami zasłużonymi dla regionu, m.in. Lewald-Jezierskich i Sikorskich w Wielkich Chełmach i Leśnie, część obiektów została w latach 2015-2020 poddana rewaloryzacji; - liczne i zachowane w dobrym stanie oraz poddawane cyklicznym remontom pruskie obiekty szkolne z przełomu XIX i XX wieku, budynki administracji leśnej, zabytkowe obiekty kolejowe oraz przemysłowe; - liczne i zachowane w dobrym stanie zabytki budownictwa małomiasteczkowego w Brusach obejmujące obiekty mieszkalne i mieszkalno-usługowe oraz gospodarcze, pochodzące z 2. połowy XIX wieku, przełomu XIX i XX wieku 	<ul style="list-style-type: none"> - niewielka powierzchnia gminy objęta miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego; - stopniowy zanik tożsamości krajobrazu kulturowego wsi przekształconego przez nową zabudowę o formach obcych dla regionu; - zły stan techniczny znacznej części zabytków budownictwa wiejskiego włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków; - zniszczenie przez nawałnicę z sierpnia 2017 roku drzewostanów zabytkowych parków w Leśnie, Wielkich Chełmach, Kaszubie oraz Żabnie, a także alei lipowej przy drodze Wielkie Chełmy – Czyczkowy oraz cmentarzy leśnych znajdujących się w Turowcu oraz w Żabnie; - zła sytuacja finansowa i złe warunki mieszkaniowe wielu spośród właścicieli obiektów włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków; - niewystarczające środki w budżecie gminy na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego.

<p>oraz pierwszego dwudziestolecia wieku XX;</p> <ul style="list-style-type: none"> - liczne i zachowane w umiarkowanie dobrym stanie zabytki budownictwa wiejskiego obejmujące budynki mieszkalne oraz gospodarskie, pochodzące głównie z 2. połowy XIX i 1. połowy XX wieku; - licznie zachowane kapliczki i krzyże przydrożne będące unikalnymi obiektami kultury ludowej stopniowo poddawane renowacji w wyniku oddolnych inicjatyw mieszkańców wiosek; - unikalny obiekt sztuki ludowej – skansen Józefa Chełmowskiego w Brusach-Jagliach; - istniejące dobre przykłady reinterpretacji tradycyjnych form budownictwa w postaci nowej zabudowy, m.in. Chata Kaszubska w Brusach-Jagliach, nowa część budynku szkoły w Czyczkowach. 	
<p>II. Rozwój lokalny oparty o zasoby kultury</p>	
<ul style="list-style-type: none"> - silna i kultywowana przez mieszkańców tożsamość kulturowa oparta m.in. o język kaszubski, lokalną historię i kulturę ludową; - aktywne sołectwa, instytucje samorządowe i organizacje pozarządowe zajmujące się ochroną i upowszechnianiem lokalnego dziedzictwa kultury, w tym języka kaszubskiego, krajobrazu kulturowego i twórczości ludowej (m.in. Kaszubskie Liceum Ogólnokształcące w Brusach, Centrum Kultury i Biblioteki im. Jana Karnowskiego w Brusach, Dom Józefa Chełmowskiego w Brusach-Jagliach - obecnie skansen prowadzony przez Fundację im. Józefa i Jadwigi Chełmowskich, Chata Kaszubska w Brusach-Jagliach, Zaborski Park Krajobrazowy); - istniejące narzędzia umożliwiające mieszkańcom gminy włączanie się w procesy 	<ul style="list-style-type: none"> - niewielkie zainteresowanie społeczne ochroną zabytków i materialnego dziedzictwa kultury; - niewielka liczba organizacji pozarządowych podejmujących działania mające na celu ochronę zabytków i dziedzictwa materialnego; - słaby przepływ informacji oraz niski poziom komunikacji pomiędzy zarządcami obiektów zabytkowych oraz pracownikami instytucji odpowiedzialnych za ochronę zabytków; - nieliczne programy edukacyjne upowszechniające wiedzę z zakresu ochrony krajobrazu kulturowego, ochrony zabytków i dziedzictwa kultury materialnej; - ujemny przyrost naturalny, emigracja znacznej części młodych mieszkańców gminy; - położenie gminy na obrzeżach województwa pomorskiego.

administracyjne dotyczące gospodarowania przestrzenią i ochronę zabytków (realizacja zadań gminy z zakresu pożytku publicznego przez ngo, rozwijany przez Urząd Miejski w Brusach tryb konsultacji społecznych);

- bogaty kalendarz imprez promujących lokalną kulturę niematerialną oraz twórczość miejscowych pisarzy, poetów i artystów ludowych;

- położenie gminy w regionie atrakcyjnym turystycznie, sprzyjające rozwojowi m.in. turystyki kulturowej;

- rozwinięta sieć szlaków turystycznych zarówno o zasięgu lokalnym, regionalnym jak i ponadregionalnym, m.in. szlaki piesze: Szlak Zaborski, Szlak Zbrzycy, Szlak Kaszubski im. Juliana Rydzkowskiego; szlaki rowerowe: Greenway Naszyjnik Północy, Literacki Szlak Turystyczny im. Anny Łajming, szlaki rowerowe Kaszubskiej Marszruty; szlaki kajakowe na rzekach Brda i Zbrzyca;

- rozwinięta baza noclegowa;

- rozpoznawalne produkty turystyczne oparte o zasoby lokalnego dziedzictwa;

- dobra komunikacja pomiędzy Brusami a innymi miastami regionu (kolej);

- niska presja urbanizacyjna;

- najniższy w województwie stopień przekształcenia gruntów rolnych w grunty przeznaczone pod zabudowę.

SZANSE	ZAGROŻENIA
I. Lokalne zasoby dziedzictwa kultury	
<ul style="list-style-type: none"> - zwiększająca się dostępność różnorodnych środków finansowych na działania związane z ochroną zabytków (m.in. dotacje krajowe i zagraniczne); - rozwój narzędzi wspierających instytucje i osoby zarządzające krajobrazem kulturowym oraz obiektami zabytkowymi, w tym programy Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz finansowanie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. 	<ul style="list-style-type: none"> - postępujące niszczenie znacznej części obiektów zabytkowych włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków; - nasilające się ubóstwo właścicieli obiektów z Gminnej Ewidencji Zabytków; - nasilający się zanik tożsamości krajobrazu kulturowego wsi poprzez wprowadzanie nowej zabudowy o formach obcych dla regionu; - częste zmiany przepisów prawa dotyczącego ochrony dziedzictwa kultury, brak skuteczności w ich egzekwowaniu; - zdarzenia losowe (np. nagłe zjawiska klimatyczne - huragany) powodujące degradację obiektów zabytkowych.
II. Rozwój lokalny oparty o zasoby kultury	
<ul style="list-style-type: none"> - wzrost aktywności instytucji i organizacji pozarządowych działających w zakresie ochrony dziedzictwa kultury; - podniesienie poziomu współpracy pomiędzy mieszkańcami gminy, organizacjami pozarządowymi a samorządem i instytucjami odpowiedzialnymi za ochronę dziedzictwa kultury; - dalszy wzrost znaczenia turystyki kulturowej w lokalnej gospodarce. 	<ul style="list-style-type: none"> - nasilający się brak zainteresowania mieszkańców gminy ochroną lokalnych zasobów kultury materialnej; - nadmiernie skoncentrowany ruch turystyczny powodujący degradację środowiska naturalnego; - brak stabilności finansów publicznych oraz stabilnego wzrostu gospodarki.

7. Założenia programowe opieki nad Zabytkami Gminy Brusy

Założenia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy zostały określone w oparciu o wyniki przeprowadzonej analizy mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń charakteryzujących sferę dziedzictwa kulturowego gminy. Cel strategiczny sformułowano następująco: **Wzmocnienie rozwoju społeczno – gospodarczego Gminy Brusy w oparciu o dobrze zachowane zasoby dziedzictwa kulturowego.**

Proponowane kierunki działań są spójne z dokumentami dotyczącymi ochrony zabytków i opieki nad zabytkami opracowanymi na poziomie kraju, województwa i powiatu oraz z pozostałymi dokumentami strategicznymi obowiązującymi w gminie.

PRIORYTET 1. Poprawa stanu zachowania i dostępności zabytków oraz krajobrazu kulturowego Gminy Brusy

Kierunki działań:

Zadania:

1) Zachowanie spójności pomiędzy ochroną lokalnego dziedzictwa kultury a strategią rozwoju miasta i gminy oraz rozwojem przestrzennym	a. Włączenie zagadnień dotyczących ochrony dziedzictwa kultury do dokumentów strategicznych gminy
b. Opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy – priorytetowo dla układu urbanistycznego Brusy oraz układów ruralistycznych najstarszych wsi, z uwzględnieniem wszystkich obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych, rejestru zabytków archeologicznych, stref ich ochrony, obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków, stref ochrony archeologicznej, stref ochrony widokowej i ochrony najcenniejszych panoram
2) Podjęcie działań mających na celu lepszą ochronę zabytków nieruchomych (dwory, szkoły, budownictwo wiejskie, obiekty przemysłowe i kolejowe, cmentarze i mała architektura sakralna), a także zmierzających do rewitalizacji historycznych przestrzeni o charakterze publicznym (parki dworskie, place miejskie i wiejskie, skwery, trakty, aleje)	a. Przeznaczenie środków z budżetu gminy oraz wykorzystanie dostępnych programów dotacyjnych do przeprowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych przy zabytkach pozostających własnością komunalną lub należących do Skarbu Państwa
b. Przekazywanie informacji właścicielom i

- zarządcom obiektów zabytkowych dot. wsparcia finansowego na ochronę zabytków ze środków regionalnych, krajowych i zagranicznych
- 3) Zwiększenie dostępności obiektów zabytkowych i zabytkowych przestrzeni publicznych
- a. Inicjowanie oraz wspieranie badań dokumentacyjnych dotyczących lokalnego dziedzictwa kultury wraz z publikacją ich wyników
- b. Inicjowanie oraz wspieranie prac projektowych, konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych mających na celu dostosowanie obiektów zabytkowych i historycznej przestrzeni publicznej dla osób ze szczególnymi potrzebami (m.in. osób starszych, osób z niepełnosprawnością, osób mających trwale lub czasowo naruszoną sprawność w zakresie mobilności lub percepcji)

PRIORYTET 2. Zwiększenie zaangażowania mieszkańców Gminy Brusy w ochronę lokalnego dziedzictwa kulturowego

Kierunki działań:

Zadania:

- 1) Włączenie mieszkańców gminy w ochronę wartości lokalnego dziedzictwa kultury
- a. Inicjowanie oraz prowadzenie z wolontariuszami i organizacjami pozarządowymi działań edukacyjnych i promujących lokalne dziedzictwo (m.in. konkursy, wystawy, publikacje, zajęcia edukacyjne, porządkowanie obiektów zabytkowych, kwesty)
- 2) Pogłębienie wiedzy mieszkańców gminy w zakresie ochrony i kultywowania lokalnego dziedzictwa kultury
- a. Udział w programach realizowanych przez instytucje odpowiedzialne za ochronę dziedzictwa, w tym Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, NID, MKDNIŚ (m.in. udział w organizowanych konferencjach i szkoleniach)
- b. Utworzenie punktu informacyjnego dla organizacji pozarządowych działających w sferze dziedzictwa kultury oraz właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych, przekazywanie informacji dot. dotacji, stypendiów, m.in. organizowanie szkoleń, prowadzenie doradztwa

8. Narzędzia realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy ma na celu przede wszystkim poprawę stanu zachowania lokalnego dziedzictwa kultury materialnej i niematerialnej. Dokument ten ma również przyczynić się do wzrostu kapitału społecznego i gospodarczego opartego o te właśnie zasoby, z tego właśnie względu powinien zostać zrealizowany przez Gminę Brusy wspólnie z podmiotami aktywnymi w sferze społecznej i gospodarczej. Co więcej, kierunki działań zawarte w Programie powinny być znane ogółowi mieszkańców, którzy również powinni włączać się w ich realizację. Wśród instytucji oraz podmiotów, których zaangażowanie podniesie jakość realizacji Programu, należy wymienić:

- sołectwa z obszaru Gminy,
- właściciele i zarządców obiektów zabytkowych,
- gminne jednostki organizacyjne, m.in. Centrum Kultury i Biblioteki im. Jana Karnowskiego w Brusach, szkoły, biblioteki,
- parafie,
- organizacje pozarządowe.

Zaangażowanie tych podmiotów powinno wiązać się z zadaniami i obowiązkami, które wynikają z obowiązujących przepisów prawnych.

Głównym zadaniem Urzędu Miejskiego w Brusach będzie inicjowanie i wspieranie działań opisanych w założeniach programowych (→ Rozdział 7.), z wykorzystaniem istniejących i planowanych instrumentów o charakterze:

- prawnym (np. poprzez uchwalenie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów o szczególnych wartościach historycznych, artystycznych i zabytkowych, prowadzenie gminnej ewidencji zabytków, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- finansowym (np. udzielanie dotacji na prace remontowe, konserwatorskie i prace budowlane prowadzone przy zabytkach, środki budżetowe na zadania własne z przeznaczeniem na remonty i modernizacje obiektów zabytkowych będących własnością gminy, korzystanie z programów uwzględniających dofinansowanie ze środków zewnętrznych);
- społecznym (np. działania w zakresie edukacji, promocji, informacji, działań stymulujących tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami oraz rozwojem turystyki kulturowej, inicjowanie przedsięwzięć mających na celu zwiększenie dostępności obiektów zabytkowych dla osób o specjalnych potrzebach ruchowych lub ograniczonej percepcji);

- kontrolnym (np. prowadzenie monitoringu stanu zachowania dziedzictwa kulturowego, obiektów włączonych do gminnej ewidencji zabytków);
- koordynacji (np. poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., inicjowanie i prowadzenie współpracy w tym zakresie z sąsiednimi gminami, ośrodkami naukowymi, organizacjami pozarządowymi, parafiami, a także instytucjami zajmującymi się ochroną zabytków i opieką nad zabytkami, takimi jak Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego).

9. Zasady oceny realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Art. 87, ust. 1. i ust. 5.) gminny program opieki nad zabytkami jest sporządzany na okres 4 lat, co 2 lata wójt (burmistrz, prezydent) sporządza sprawozdanie z jego realizacji, które przedstawia radzie gminy (radzie miasta). Wskazane jest, aby sprawozdania z realizacji programu były przekazywane do wiadomości odpowiedniego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Sprawozdanie powinno określać poziom realizacji programu oraz efektywność wykonania planowanych działań, w tym m.in. poziom osiągnięcia zakładanych rezultatów (w liczbach), w oparciu o założenia przedstawione poniżej.

Priorytet 1. Poprawa stanu zachowania i dostępności zabytków oraz krajobrazu kulturowego Gminy Brusy

Zadania:	Parametry oceny realizacji zadań:
1/1a. Włączenie zagadnień dotyczących ochrony dziedzictwa kultury do dokumentów strategicznych gminy	Liczba dokumentów strategicznych gminy, do których włączono zagadnienia dot. ochrony dziedzictwa kultury
1/1b. Opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy – priorytetowo dla układu urbanistycznego Brusy oraz układów ruralistycznych najstarszych wsi, uwzględnienie w nim obiektów zabytkowych, stref ochrony archeologicznej, stref ochrony widokowej i najcenniejszych panoram	Liczba obiektów i stref włączonych do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy
1/2a. Przeznaczenie środków z budżetu gminy oraz wykorzystanie dostępnych programów dotacyjnych do przeprowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych przy zabytkach pozostających własnością komunalną lub należących do Skarbu Państwa	Kwota środków z budżetu gminy oraz kwota dotacji przeznaczonych na konserwację lub modernizację zabytków
1/2b. Przekazywanie informacji właścicielom i zarządcom obiektów zabytkowych na temat możliwości uzyskania wsparcia finansowego	Liczba obiektów zabytkowych, których właścicielom lub zarządcom udzielono informacji nt. wsparcia
1/3a. Inicjowanie oraz wspieranie badań dokumentacyjnych dotyczących lokalnego	Liczba projektów badawczych zainicjowanych lub wspartych przez gminę

dziedzictwa kultury wraz z publikacją ich wyników

1/3b. Inicjowanie oraz wspieranie prac projektowych, konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych mających na celu dostosowanie obiektów zabytkowych i historycznej przestrzeni publicznej dla osób ze szczególnymi potrzebami

Liczba prac zainicjowanych lub wspartych przez gminę

Priorytet 2. Zwiększenie zaangażowania mieszkańców Gminy Brusy w ochronę lokalnego dziedzictwa kulturowego

2/1a. Inicjowanie oraz prowadzenie wspólnie z wolontariuszami i organizacjami pozarządowymi działań edukacyjnych i promujących lokalne dziedzictwo

Liczba zainicjowanych lub przeprowadzonych działań

Liczba wystaw, publikacji itp.

2/2a. Udział w programach realizowanych przez instytucje odpowiedzialne za ochronę dziedzictwa

Liczba programów, w których wzięli udział pracownicy urzędu gminy lub instytucji podległych

2/2b. Utworzenie punktu informacyjnego dla organizacji pozarządowych działających w sferze dziedzictwa kultury oraz właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych

Liczba osób, którym udzielono wsparcia lub informacji

Liczba przeprowadzonych spotkań, szkoleń, konferencji itp.

10. Źródła finansowania Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy

Realizacja zadań, które są założeniami niniejszego Programu powinna charakteryzować się stałością i regularnością, stąd podstawowa dla realizacji założeń jest stabilność finansowania. Może być ona zagwarantowana tylko wtedy, gdy gmina zapewnia w swoim budżecie stałe środki na realizację zadań ze sfery ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W praktyce chodzi o zapewnienie środków odpowiedniej wysokości w dziale 921 finansów publicznych – *Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego*, rozdział 92120 *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami*. Ogólne zasady finansowania zadań z tego zakresu określa ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zasady finansowania opieki nad zabytkami zostały określone w rozdziale 7. w/w. ustawy. Zgodnie z zapisami art. 71 obowiązek sprawowania opieki nad zabytkami, w tym finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku spoczywa na osobie fizycznej lub jednostce organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do zabytku. Dla gminy będącej właścicielem lub podmiotem zarządzającym obiektem zabytkowym opieka nad zabytkiem należy do zadań własnych. Art. 81. w/w ustawy reguluje zasady udzielania przez samorządy, w tym gminy, dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub włączonych do gminnej ewidencji zabytków.

Budżet Gminy Brusy na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w roku 2021 zmniejszył się o około 1,1%, natomiast wydatki na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami pozostały na tym samym poziomie. Nie uległa zmianie kwota wydatków na ochronę dziedzictwa kultury przekazana jako dotacja celowa na działalność organizacji pozarządowych. Tendencja ta pokazuje, iż Gmina Brusy ma ograniczone możliwości w zakresie zwiększania wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego, a także finansowania działań podmiotów nienależących do sektora finansów publicznych. Z tego względu w budżecie gminy na najbliższe lata nie zostaną uwzględnione dotacje na prace przy zabytkach włączonych do gminnej ewidencji zabytków czy dodatkowe środki przeznaczone m.in. na utworzenie parków kulturowych.

Liczne źródła krajowe i zagraniczne dają gminie oraz działającym na jej obszarze osobom fizycznym i instytucjom możliwości pozyskania zewnętrznych środków na finansowanie działań z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, w większości wymagające własnego wkładu finansowania przedsięwzięcia. Jednocześnie znaczna część zadań z zakresu

edukacji i promocji dziedzictwa kultury może być finansowana z działów budżetu dotyczących promocji turystycznej gminy, działalności szkół, bibliotek, świetlic, organizacji pozarządowych itp. Poniżej przedstawiono zewnętrzne źródła finansowania działań z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, które dają możliwość uzyskania dotacji, promesy lub stypendium:

- źródła krajowe: środki Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Funduszu Inicjatyw Obywatelskich, stypendia Marszałka Województwa Pomorskiego, dotacje samorządowe, pożyczki z Funduszu Dostępności;
- źródła europejskie: środki z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej, środki norweskie i Europejskiego Obszaru Geograficznego.

10.1. Źródła krajowe

10.1.1. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Na podstawie ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wojewódzki konserwator zabytków może udzielić dotacji celowej na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków w ramach środków finansowych, którymi dysponuje. Zasady przyznawania dotacji są określone w corocznym zarządzeniu PWKZ. W 2019 roku Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków przeprowadził 2 nabory na dotacje finansujące prace planowane oraz zakończone.

10.1.2. Województwo Pomorskie

Na podstawie stosownych uchwał Sejmiku Województwa Pomorskiego z 2012, 2018 i 2019 roku w sprawie określenia szczegółowych warunków i trybu przyznawania dorocznych nagród za osiągnięcia w dziedzinie twórczości artystycznej, upowszechniania i ochrony kultury oraz stypendiów dla twórców kultury, z budżetu Województwa Pomorskiego przyznawane są stypendia dla osób fizycznych na realizację przedsięwzięć z wymienionego powyżej zakresu, które będą realizowane na obszarze województwa.

10.1.3. Dotacje powiatowe

Na mocy ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 81 ust. 1 i 2), organ stanowiący powiatu (Rada Powiatu) może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub włączonym do gminnej ewidencji zabytków. Uchwała nr XVIII/221/2012 Rady Powiatu Chojnickiego z dnia 25 października 2012 roku w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków umożliwia udzielenie dotacji ze środków powiatu na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, wyróżniających się szczególnym znaczeniem historycznym, artystycznym lub naukowym z znajdujących się na obszarze Powiatu Chojnickiego.

10.1.4. Dotacje gminne

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 81 ust. 1 i 2), organ stanowiący gminy (Rada Gminy) może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub włączonym do gminnej ewidencji zabytków. Uchwała nr XVIII/181/17 Rady Miejskiej w Brusach z dnia 30 marca 2017 roku w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków umożliwia udzielenie dotacji ze środków gminy na prace przy obiekcie znajdującym się na obszarze Gminy Brusy oraz wpisanym do rejestru zabytków, o ile obiekt ten znajduje się w złym stanie technicznym lub posiada szczególne znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe.

10.1.5. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Środki finansowe Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego przeznaczone na finansowanie zadań z zakresu kultury i ochrony dziedzictwa dostępne są za pośrednictwem programów MKiDN, stypendiów MKiDN, Programu „Kultura Dostępna” oraz „Narodowego Programu Rozwoju Czytelnictwa”. Dwa ostatnie programy dostępne są dla instytucji działających w obszarze kultury, głównie muzeów i bibliotek.

PROGRAMY MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO tworzą system finansowania działań ze sfery kultury i dziedzictwa. Beneficjentami programów mogą być

między innymi jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne, samorządowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne, osoby fizyczne, podmioty prowadzące działalność gospodarczą. W 2021 roku dostępne są następujące programy, w ramach których możliwa jest realizacja działań w zakresie ochrony dziedzictwa kultury na terenie kraju:

Edukacja kulturalna

Cel strategiczny: wspieranie zadań z zakresu edukacji kulturalnej, ważnych dla rozwoju kapitału społecznego.

Groby i cmentarze wojenne w kraju

Cel strategiczny: wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie RP, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

Infrastruktura domów kultury

Cel strategiczny: zapewnienie optymalnych warunków dla działalności domów i ośrodków kultury oraz centrów kultury i sztuki w zakresie edukacji kulturalnej i animacji kultury poprzez modernizację i rozbudowę ich infrastruktury.

Infrastruktura kultury

Cel strategiczny: stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających na tym obszarze.

Kultura cyfrowa

Cel strategiczny: udostępnianie i umożliwianie ponownego wykorzystywania zasobów cyfrowych do celów popularyzacyjnych, edukacyjnych i naukowych, uwzględniające opracowanie i digitalizację zasobów dziedzictwa kulturowego.

Kultura Dostępna

Cel strategiczny: wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej.

Kultura ludowa i tradycyjna

Cel strategiczny: wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

Miejsca pamięci i trwale upamiętnienie w kraju

Cel strategiczny: wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

Ochrona zabytków

Cel strategiczny: zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

Ochrona zabytków archeologicznych

Cel strategiczny: ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru badań, obejmujących rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

STYPENDIA MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO stanowią wsparcie dla osób fizycznych działających w obszarze szeroko pojętej kultury. W 2021 roku dostępne są stypendia twórcze oraz stypendia z zakresu upowszechniania kultury. Stypendia twórcze dotyczą następujących dziedzin: literatura, sztuki wizualne, muzyka, taniec, teatr, film, opieka nad zabytkami oraz twórczość ludowa. Stypendia z zakresu upowszechniania kultury dotyczą dziedzin: animacja i edukacja kulturalna oraz zarządzanie kulturą i wspieranie rozwoju kadr kultury. Osoby fizyczne, które wnioskuje o stypendium, powinny przedstawić koncepcję autorskiego projektu twórczego lub przedsięwzięcia.

10.1.6. Fundusz Inicjatyw Obywatelskich

Organizacje pozarządowe mogą ubiegać się o środki finansowe z rządowego programu dotacyjnego skierowanego specjalnie do nich, w ramach którego dofinansowanie mogą uzyskać inicjatywy społeczne mające na celu zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne. Zakres przedsięwzięć obejmuje wszystkie obszary działalności pożytku publicznego, program obejmuje 4 obszary priorytetowe: Małe inicjatywy, Aktywne społeczeństwo, Aktywni obywatele, Silne organizacje pozarządowe.

10.1.7. Program Rozwoju Organizacji Obywatelskich

Rządowy program bezpośrednio wspierający rozwój społeczeństwa obywatelskiego w kraju, Program Rozwoju Organizacji Obywatelskich, pozwala organizacjom pozarządowym

uzyskać różnorodne formy wsparcia, w tym środków finansowych na budowę kapitału żelaznego, dotacje przeznaczone na wkład własny wymagany w realizacji różnorodnych przedsięwzięć, wsparcie finansowe dla działań misyjnych i rozwoju instytucjonalnego, środki na rozwój organizacji strażniczych, mediów obywatelskich oraz think tanków obywatelskich.

10.2. Źródła europejskie

10.2.1. Fundusze strukturalne Unii Europejskiej (przejściowy okres finansowania na lata 2021-2022)

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich

W wyniku uzgodnienia przez Radę Unii Europejskiej i Parlament Europejski przepisów przejściowych dotyczących realizacji Wspólnej Polityki Rolnej, do końca 2022 roku obowiązywać będą zasady dotyczące wsparcia z Europejskiego Funduszu na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, zgodnie z zasadami z okresu 2014-2020. W ramach PROW na lata 2014-2020 i na okres przejściowy 2021-2022 wsparcie finansowe przedsięwzięć z zakresu ochrony dziedzictwa i kultury możliwe jest w ramach następujących działań:

Działanie M07. Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich

Poddziałanie 2. Badania i inwestycje związane z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, krajobrazu wiejskiego i miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej, w tym dotyczące powiązanych aspektów społeczno-gospodarczych oraz środków w zakresie świadomości środowiskowej. Poddziałanie obejmuje m.in. finansowanie zadań z zakresu „Ochrona zabytków i budownictwa tradycyjnego”

Poddziałanie 3. Inwestycje w tworzenie, ulepszanie lub rozwijanie podstawowych usług lokalnych dla ludności wiejskiej, w tym rekreacji i kultury oraz powiązanej infrastruktury. Poddziałanie obejmuje m.in. finansowanie następujących typów zadań: „Inwestycje w obiekty pełniące funkcje kulturalne” oraz „Kształtowanie przestrzeni publicznej”.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego

Zarząd Województwa Pomorskiego jako Instytucja Zarządzająca RPO przystąpił do opracowania i konsultacji Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2021-2027 w Województwie Pomorskim na mocy wydanej przez siebie uchwały nr 1101/202/20 z dnia 26 listopada 2020 roku. Uzgodnienie i przyjęcie dokumentu planowane jest na IV kwartał 2021 roku.

10.2.2. Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (okres finansowania 2014-2021)

W ramach mechanizmu finansowego możliwe jest uzyskanie wsparcia w następujących obszarach:

Działanie 1. Poprawa zarządzania dziedzictwem kulturowym

Celem działania jest stworzenie odpowiednich warunków do prowadzenia działalności kulturalnej zarówno w ramach ochrony dziedzictwa kulturowego, jak i w zakresie infrastruktury kultury

Poddziałanie 1.1. Restauracja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego

Poddziałanie 1.2. Innowacyjne wykorzystanie infrastruktury do prezentacji dziedzictwa kulturowego

Działanie 2. Poprawa dostępu do kultury i sztuki

Celem działania jest rozwój współpracy kulturalnej pomiędzy twórcami a uczestnikami życia kulturalnego oraz wzmocnienie stosunków dwustronnych pomiędzy podmiotami polskimi a instytucjami z Norwegii, Liechtensteinu i Islandii. Każdy projekt musi obejmować działania z co najmniej jednego zakresu spośród następujących: przedsiębiorczość kulturalna, rozwój publiczności, wsparcie mniejszości etnicznych i narodowych.

11. Fotografie

Fot. 1. Brusy, ul. Kościelna 2. Kościół p.w. Wszystkich Świętych, 1876-1879

Fot. 2. Brusy, ul. Kościelna 2. Brama i ogrodzenie cmentarza przy Kościele p.w. Wszystkich Świętych, ok. 1830 r.

Fot. 3. Brusy, ul. Gdańska 3. Grupa ukrzyżowania na cmentarzu parafialnym, 1845 r.

Fot. 4. Brusy, ul. Gdańska 3. Figura św. Jana Nepomucena na bramie i ogrodzenie cmentarza parafialnego, 1845 r.

Fot. 5. Kosobudy, ul. Kościelna 1. Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa z ok. 1871 r.

Fot. 6. Kosobudy, ul. Czerska 11. Budynek dawnej pastorówki z ok. 1900 r., obecnie przedszkole

Fot. 7. Leśno, ul. Królowej Marii Ludwiki 1. Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego z ok. 1650 r.

Fot. 8. Leśno, ul. Kardynała Wyszyńskiego 2. Budynek plebanii przy Kościele p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego z ok. 1904 r.

Fot. 9. Wielkie Chełmy 35. Pałac Sikorskich z 1. poł. XIX w.

Fot. 10. Wielkie Chełmy 35. Aleja grabowa w parku przy pałacu Sikorskich z 2. poł. XVIII w.

Fot. 11. Kaszuba 1. Dwór Kossak Główczewskich z ok. 1912 r.

Fot. 12. Leśno, ul. Kaszubska 1-1A-1B. Dwór Sikorskich z 1. poł. XIX w.

Fot. 13. Orlik 5a. Dwór Czarnowskich z ok. 1910 r.

Fot. 14. Żabno 4. Dwór rodziny Raschke z ok. 1859 r.

Fot. 15. Brusy, ul. 2. Lutego 10. Dom z ok. 1873 r.

Fot. 16. Brusy, ul. Szkolna 2. Kamienica z ok. 1900 r.

Fot. 17. Brusy, ul. Dworcowa 11-11A. Dawny dom Austenów z ok. 1900 r.

Fot. 18. Brusy, ul. Targowa 14. Dom Austenów z 1. poł. XX w.

Fot. 19. Brusy, ul. Szkolna 1-1A. Spółdzielczy Dom Handlowy z ok. 1900 r.

Fot. 20. Brusy, ul. Pocztowa 5. Budynek dawnej poczty z 1. poł. XX w.

Fot. 21. Kinice, ul. Leśna 8. Drewniana chata z ok. 1880 r.

Fot. 22. Lubnia, ul. Szkolna 9. Drewniany dom z ok. 1900 r.

Fot. 23. Małe Gliśno 14. Dom z ok. 1914 r.

Fot. 24. Głowczewice 19. Dom z ok. 1900 r.

Fot. 25. Kaszuba. Młyn z ok. 1900 r.

Fot. 26. Parzyn 1. Leśniczówka z 1. poł. XX w.

Fot. 27. Brusy, ul. Nad Dworcem 5-7. Budynek stacji kolejowej z ok. 1904 r.

Fot. 28. Lubnia-Stacja, ul. Dworzec 6. Budynek mieszkalny przy stacji kolejowej z początku XX w.

Fot. 29. Leśno, ul. Królowej Marii Ludwiki 2. Budynek dawnej szkoły z ok. 1850 r.

Fot. 30. Czyczkowy, ul. Główna 46. Budynek szkoły z początku XX w., zmodernizowany

Fot. 31. Kosobudy-Wybudowanie. Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej z 1928 r. fundacji rodziny Szopińskich

Fot. 32. Czyczkowy. Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej z 1948 r. fundacji rodziny Lewińskich

Fot. 33. Blachowo, ul. Lipowa 1. Krzyż drewniany z XIX w. fundacji rodziny Lemańczyk

12. Aneksy

12.1. Zabytki w rejestrze zabytków nieruchomych woj. pomorskiego

L.p.	Miejscowość	Adres	Nazwa obiektu	Numer w rejestrze	Data wpisu
1	Brusy	ul. Kościelna 2	- kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych wraz z działką w obrębie muru kościelnego w granicach zaznaczonych na załączniku graficznym do decyzji, 1876-1879	A-1725	03.07.2001
2	Kosobudy	ul. Kościelna 1 ul. Czerska 11	- kościół ewangelicko-augsburski, ob. rzymskokatolicki p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa, 1871 - dawna pastorówka przy w/w kościele, 1900, ob. przedszkole	A-1714	19.09.2000
3	Leśno	ul. Królowej Marii Ludwiki 1	kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Leśnie, 1642, 1710	A-4	30.11.1929

12.2. Zabytki w rejestrze zabytków archeologicznych woj. pomorskiego

L.p.	Miejscowość	Nazwa obiektu	Numer w rejestrze	Data wpisu
1	Główczewice	Cmentarzisko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich	C-414	01.01.1978
2	Leśno	Cmentarzisko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich	C-415	01.01.1978

12.3. Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków

GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW GMINY BRUSY LISTA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH

NR KARTY	MIJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR DOMU	NR DZIAŁKI	OBRĘB GEODEZYJNY	OCHRONA	CZAS POWSTANIA
1	Brusy	Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych wraz z działką w obrębie muru kościelnego	ul. Kościelna	2	668	Brusy	Rejestr Zab. Nieruchomych Województwa Pomorskiego [nr 1725]; W.E.Z.	1876-1879
2	Brusy	Mur i brama kościoła	ul. Kościelna	2	668	Brusy	W.E.Z.	1830 r.
3	Brusy	Kaplica mauzoleum Sikorskich	ul. Kościelna	2	668	Brusy	W.E.Z.	1831 r.
4	Brusy	Kaplice na cmentarzu przykościelnym (4)	ul. Kościelna	2	668	Brusy	W.E.Z.	1830 r. (figury z 1986, 1992, 1993, 1994 r.)
5	Brusy	Cmentarz parafialny	ul. Gdańska		262/3	Brusy	W.E.Z.	1845 r.
6	Brusy	Ogrodzenie i brama cmentarza	ul. Gdańska		262/3	Brusy	W.E.Z.	1845 r.
7	Brusy	Figura NMP Niepokalanie Poczętej	Róg ul. Szkolnej i Kościelnej		1524	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
8	Brusy	Stacja kolejowa	ul. Nad Dworcem	5, 7	491/8	Brusy	W.E.Z.	ok. 1904 r.
9	Brusy	Budynek gospodarczy przy stacji kolejowej	ul. Nad Dworcem	3a	491/8	Brusy		ok. 1904 r.
10	Brusy	Budynek mieszkalny przy stacji kolejowej	ul. Nad Dworcem	1	491/3	Brusy	W.E.Z.	ok. 1904 r.
11	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. Nad Dworcem	1	491/3	Brusy	W.E.Z.	ok. 1904 r.
12	Brusy	Budynek mieszkalny przy stacji kolejowej	ul. Nad Dworcem	3	491/3	Brusy	W.E.Z.	ok. 1904 r.
13	Brusy	Dom	ul. Nad Dworcem	4	483	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
14	Brusy	Dom	ul. Nad Dworcem	10	554/22	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
15	Brusy	Willa	ul. Chelmowska	17	147/19	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.

16	Brusy	Dom	ul. Chełmowska	19	318	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
17	Brusy	Kamienica	ul. Gdańska 22 / ul. 2-go Lutego 1	1	745/4, 745/1	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
18	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	3	746	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
19	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	5	747/1	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
20	Brusy	Dom	ul. 2-go Lutego	6	763	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
21	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	7	748	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
22	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	9	748, 749	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
23	Brusy	Dom	ul. 2-go Lutego	10	764/4	Brusy	W.E.Z.	ok. 1873 r.
24	Brusy	Dom	ul. 2-go Lutego	11	751/1	Brusy		I poł. XX w.
25	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	14	768/2	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
26	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	16	769/1	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
27	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. 2-go Lutego	16	769/1, 769/14	Brusy		ok. 1913 r.
28	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	4	797, 798	Brusy		I poł. XX w.
29	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	6	799	Brusy		I poł. XX w.
30	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	7	453/3	Brusy		ok. 1900 r.
31	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	8	800	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
32	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	11-11a	455/1	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
33	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	12	804	Brusy		ok. 1900 r.
34	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	16	476/4	Brusy		ok. 1900 r.
35	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	20	478/2	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
36	Brusy	Przychodnia zdrowia	ul. Dworcowa	24	481/2	Brusy		1921 r.
37	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	26	557	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
38	Brusy	Kamienica	ul. Gdańska	7	650	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
39	Brusy	Dom	ul. Gdańska	8	504	Brusy		I poł. XX w.
40	Brusy	Dom	ul. Gdańska	10	503/2	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
41	Brusy	Dom z figurą św. Rocha	ul. Gdańska	11	645/2	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
42	Brusy	Dom	ul. Gdańska	15	276/1	Brusy		ok. 1900 r.
43	Brusy	Dom	ul. Gdańska	18	759/2	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.

44	Brusy	Dom	ul. Gdańska	19	274	Brusy		I poł. XX w.
45	Brusy	Dom	ul. Gdańska	20	1527	Brusy		I poł. XX w.
46	Brusy	Dom	ul. Gdańska	21	273	Brusy		I poł. XX w.
47	Brusy	Dom	ul. Gdańska	27	86	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
48	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. Gdańska	27	86	Brusy		I poł. XX w.
49	Brusy	Budynek mieszkalno-gospodarczy	ul. Gdańska	29	86	Brusy		I poł. XX w.
50	Brusy	Dom	ul. Gdańska	30	697	Brusy	W.E.Z.	ok. 1879 r.
51	Brusy	Dom	ul. Gdańska	38	356/8	Brusy		1888 r.
52	Brusy	Kamienica	ul. Kalwaryjna	1	1445/4	Brusy		ok. 1900 r.
53	Brusy	Dom	ul. Kalwaryjna	3	448	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
54	Brusy	Kamienica	ul. Kościelna	4	667	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
55	Brusy	Dom	ul. Kościelna	6	666	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
56	Brusy	Dom	ul. Kościelna	7	687/1	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
57	Brusy	Kamienica	ul. Kościelna	15	682/8	Brusy		XIX w.
				15a	682/1			
58	Brusy	Dom	ul. Kościelna	17	681/6	Brusy		I poł. XX w.
59	Brusy	Dom	ul. Kościelna	19	680/8	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
60	Brusy	Kamienica	ul. Kościelna	21	676/3	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
61	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	4	1444/3	Brusy		ok. 1929 r.
62	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	6	1526/1	Brusy		ok. 1929 r.
63	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	7	725	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
64	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	12	735	Brusy		1929 r.
65	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	14	734	Brusy		1929 r.
66	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	16	733	Brusy		1929 r.
67	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	1	772/1	Brusy		I poł. XX w.
68	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	3	774/2	Brusy		I poł. XX w.
				4	776/2			
69	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	6	779/2	Brusy	W.E.Z.	ok. 1922 r.
70	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	7	781	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.

71	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	8	783/4	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
72	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	10	785/1	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
73	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	20	713/1	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
74	Brusy	Kamienica	ul. Pocztowa	3	701/1, 701/8	Brusy		I poł. XX w.
75	Brusy	Dom	ul. Pocztowa	4-6	747/2, 747/3	Brusy		ok. 1900 r.
76	Brusy	Dawna poczta	ul. Pocztowa	5	702/6	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
77	Brusy	Spółdzielczy Dom Handlowy	ul. Szkolna	1	665	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
				1a	1524			
78	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. Szkolna	1	665	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
79	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	2	652/5	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
80	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	4	652/1	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
81	Brusy	Oficyna, sklep	ul. Szkolna	4	652/1	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
82	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	6	649	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
83	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	8	648/1	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
84	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	10	647/1	Brusy		ok. 1900 r.
85	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	12	646/1	Brusy		I poł. XX w.
86	Brusy	Dom Zakonny Sióstr Zmartwychwstanek	ul. Szkolna	14	640	Brusy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
87	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	28	632/1	Brusy	W.E.Z.	XIX w.
88	Brusy	Dom	ul. Targowa	2	791/1	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
89	Brusy	Dom	ul. Targowa	4	792/1	Brusy		I poł. XX w.
90	Brusy	Dom	ul. Targowa	6	793/1	Brusy		I poł. XX w.
91	Brusy	Dom	ul. Targowa	8	794/1	Brusy		ok. 1911 r.
92	Brusy	Dom	ul. Targowa	14	787	Brusy	W.E.Z.	I poł. XX w.
93	Antoniewo	Kapliczka	Antoniewo	7	293	Małe Chełmy	W.E.Z.	ok. 1930 r.
94	Antoniewo	Dom	Antoniewo	4	291	Małe Chełmy	W.E.Z.	I poł. XX w.
95	Blachowo	Krzyż	ul. Lipowa	1	130/2	Skoszewo		XIX w.
96	Broda	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Broda	Obok budynku nr 11	106/6	Huta		1904 r.

97	Broda-Wybudowanie	Figura Chrystusa Króla	Broda-Wybudowanie	Obok jeziora, na północny wschód od budynku nr 16	87/1	Huta		I poł. XX w.
98	Brusy-Jagle	Kapliczka	Brusy-Jagle	10	865	Czyczkowy	W.E.Z.	ok.1919 r.
99	Brusy-Jagle	Dom	Brusy-Jagle	12	878	Czyczkowy	W.E.Z.	ok.1900 r.
100	Czapiewice	Kapliczka Krzyża Świętego	Czapiewice	Na skrzyżowaniu drogi z Czapiewic do Czarnowa z drogą z Czapiewic do Wielkich Chelmów	24/1	Czapiewice	W.E.Z.	1895 r.
101	Czapiewice	Szkoła	Czapiewice	22	128	Czapiewice		I poł. XX w.
102	Czapiewice	Dawna szkoła	Czapiewice	36	146/1	Czapiewice	W.E.Z.	ok. 1901 r.
103	Czapiewice-Wybudowanie	Kapliczka św. Jana Nepomucena	Czapiewice-Wybudowanie	Przy drodze prowadzącej do domu nr 21	108	Czapiewice		I poł. XX w.
104	Czarniż	Figura Chrystusa	Czarniż	2	389/33	Czarniż	W.E.Z.	1938 r.
105	Czarniż	Dom	Czarniż	2b	386/2	Czarniż	W.E.Z.	XIX w.
106	Czarniż	Dom	Czarniż	4	302	Czarniż		XIX w.
107	Czarniż	Dom	Czarniż	5	305	Czarniż		I poł. XX w.
108	Czarniż	Stodoła przy nr.11(1)	Czarniż	11	303/1	Czarniż		I poł. XX w.
109	Czarniż	Stodoła przy nr.11(2)	Czarniż	11	303/1	Czarniż		I poł. XX w.
110	Czarniż	Chlew przy nr.12	Czarniż	12	291/1	Czarniż		I poł. XX w.
111	Czarniż	Dom, dawna szkoła	Czarniż	16	356	Czarniż		I poł. XX w.
112	Czarniż	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	Czarniż	16	356	Czarniż		I poł. XX w.
113	Czarniż	Dom	Czarniż	19	288/1	Czarniż		I poł. XX w.
114	Czarniż	Dom	Czarniż	22	351/1	Czarniż		I poł. XX w.
115	Czarniż	Dom	Czarniż	26	346	Czarniż		ok. 1930 r.
116	Czarniż	Dom	Czarniż	29	257/2	Czarniż		I poł. XX w.
117	Czarniż	Dom	Czarniż	30	343	Czarniż		I poł. XX w.
118	Czarniż	Dom	Czarniż	32	341	Czarniż	W.E.Z.	I poł. XX w.
119	Czarniż	Dom	Czarniż	34	253/1	Czarniż	W.E.Z.	I poł. XX w.
120	Czarniż	Dom	Czarniż	36	251	Czarniż	W.E.Z.	I poł. XX w.

121	Czarniż	Obora przy nr. 36	Czarniż	36	251	Czarniż	W.E.Z.	I poł. XX w.
122	Czarniż	Dom	Czarniż	43	243	Czarniż	W.E.Z.	I poł. XX w.
				44	118/1			
123	Czarniż	Dom	Czarniż	45	244/1	Czarniż		I poł. XX w.
124	Czarnowo	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa	Czarnowo	Na rozwidleniu dróg w zachodniej części wsi	89/1	Czarnowo		1912 r.
125	Czarnowo	Dom	Czarnowo	2a	175/2	Czarnowo	W.E.Z.	II poł. XIX w.
126	Czarnowo	Dom	Czarnowo	4	158	Czarnowo	W.E.Z.	ok. 1900 r.
127	Czarnowo	Dom	Czarnowo	6	115	Czarnowo		I poł. XX w.
128	Czarnowo	Dom, d. szkoła	Czarnowo	12	166/1	Czarnowo	W.E.Z.	1907 r.
129	Czarnowo	Dom	Czarnowo	19	163	Czarnowo	W.E.Z.	I poł. XX w.
130	Czarnowo	Dom	Czarnowo	20	161, 162	Czarnowo		I poł. XX w.
131	Czarnowo	Dom	Czarnowo	21	167/3	Czarnowo		I poł. XX w.
132	Czernica	Młyn	ul. Jana Pawła II	1	20/83	Męcikał	W.E.Z.	ok. 1903 r.
				Bezpośrednio przy ul. Jana Pawła II, po zachodniej stronie drogi, nad strumieniem				
133	Czernica	Dom młynarza	ul. Jana Pawła II	1	11	Męcikał	W.E.Z.	XIX w.
134	Czernica	Stodoła	ul. Jana Pawła II	1	11	Męcikał	W.E.Z.	XIX w.
135	Czernica	Bud. inwentarski	ul. Jana Pawła II	1	11	Męcikał	W.E.Z.	XIX w.
136	Czyczkowy	Figura Chrystusa Króla	ul. Główna	1	102/1	Czyczkowy	W.E.Z.	ok. 1930 r.
137	Czyczkowy	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Czyczkowy	Na rozwidleniu dróg ok. 2 km na południowy zachód od ostatnich zabudowań we wsi, w przysiółku Na Zimnej	3257/7	Czyczkowy		1948 r.
138	Czyczkowy	Szkoła	ul. Główna	46	653/1	Czyczkowy		I poł. XX w.
139	Czyczkowy	Dom	ul. Chełmowska	2	646/4	Czyczkowy	W.E.Z.	1926 r.
140	Czyczkowy	Dom	ul. Chełmowska	7	726, 727	Czyczkowy	W.E.Z.	1926 r.
141	Czyczkowy	Dom	ul. Czernicka	2	731	Czyczkowy	W.E.Z.	XIX w.

142	Czyczkowy	Dom	ul. Czernicka	4	733	Czyczkowy	W.E.Z.	XIX w.
143	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	13	685	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XX w.
144	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	15	687	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XX w.
145	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	22	603	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XX w.
146	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	24/26	606/2, 605	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XX w.
147	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	30	612/4	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XX w.
148	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	40	616/1	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XX w.
149	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	49	707/1	Czyczkowy		I poł. XX w.
150	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	64	674	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XX w.
151	Dąbrówka	Kapliczka	Dąbrówka	Obok zabudowań pod adresem Dąbrówka 6, przy drodze z Dąbrówki do wsi Gacnik	16	Małe Glišno	W.E.Z.	ok. 1862 r.
152	Gieldon	Kapliczka	Gieldon	Na rozdrożu, naprzeciw domu pod adresem Gieldon 3 (siedziba leśnictwa Okręglík)	3076/14	Męcikał	W.E.Z.	ok. 1924 r.
153	Główczewice	Kapliczka Krzyża Świętego	Główczewice	Ok. 150 m na południowy zachód od zabudowań pod adresem Główczewice 10, przy drodze gruntowej prowadzącej do Leśna	210/1	Główczewice	W.E.Z.	XIX w.
154	Główczewice	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa	Główczewice	Na rozdrożu w południowej części wsi, na działce pod adresem Główczewice 8	214/6	Główczewice	W.E.Z.	ok. 1930 r.
155	Główczewice	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Główczewice	Na rozdrożu w północnej części wsi, na działce pod adresem Główczewice 32	32/1	Główczewice		I poł. XX w.
156	Główczewice	Szkoła	Główczewice	29	41	Główczewice	W.E.Z.	I poł. XX w.
157	Główczewice	Dom	Główczewice	3	50/5	Główczewice		I poł. XX w.

158	Główczewice	Dom	Główczewice		4	88/3	Główczewice		ok. 1910 r.
159	Główczewice	Dom	Główczewice		10	109/3	Główczewice	W.E.Z.	ok. 1909 r.
160	Główczewice	Dom	Główczewice		16	116/1	Główczewice	W.E.Z.	ok. 1900 r.
161	Główczewice	Dom	Główczewice		18	119/2	Główczewice		I poł. XX w.
162	Główczewice	Dom	Główczewice		19	121/2	Główczewice	W.E.Z.	ok. 1900 r.
163	Główczewice	Obora	Główczewice		20	59/6	Główczewice		I poł. XX w.
164	Główczewice	Dom	Główczewice		25	56/3	Główczewice		I poł. XX w.
165	Główczewice	Obora	Główczewice		25	56/3	Główczewice		ok. 1930 r.
166	Główczewice	Obora	Główczewice		36	175/4	Główczewice		I poł. XX w.
167	Huta	Kapliczka Matki Bożej Różańcowej	Huta	Na rozdrożu w północnej części wsi, przy drodze prowadzącej do zabudowań pod adresem Huta 15		154/5	Huta	W.E.Z.	ok. 1930 r.
168	Huta	Krzyż z kapliczką NMP Niepokalanie Poczętej	Huta	Naprzeciw domu pod adresem Huta 12		235/1	Huta		nieznany
169	Huta	Dom, dawna szkoła	Huta		15	142	Huta	W.E.Z.	ok. 1910 r.
170	Huta	Budynek gospod. przy dawnej szkole	Huta		15	142	Huta	W.E.Z.	ok. 1910 r.
171	Huta	Dom	Huta		1	160/3	Huta	W.E.Z.	I poł. XX w.
172	Kaszuba	Figura Chrystusa	Kaszuba	Na rozdrożu w południowej części wsi, naprzeciw dworu	1	117/26	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1930 r.
173	Kaszuba	Dwór	Kaszuba		1	202	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1912 r.
174	Kaszuba	Ogrodzenie dworu	Kaszuba		1	202	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1900 r.
175	Kaszuba	Park dworski	Kaszuba		1	202	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1900 r.
176	Kaszuba	Zespół dworsko-parkowy	Kaszuba		1	202	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1900 r.
177	Kaszuba	Dwór	Kaszuba		4	93/3, 94	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1902 r.
178	Kaszuba	Park dworski	Kaszuba		4	93/2, 93/3	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1902 r.
179	Kaszuba	Zespół dworsko-parkowy	Kaszuba		4	93/2, 93/3, 94	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1902 r.

180	Kaszuba	Młyn	Kaszuba	Nad rzeką Zbrzycą, w środkowej części wsi	99/2	Kaszuba	W.E.Z.	ok. 1900 r.
181	Kaszuba	Dom	Kaszuba		8	117/15	Kaszuba	
					8a	117/14		
					8b	117/12		
182	Kinice	Figura NMP Niepokalanie Poczętej	ul. Zielona		2 625	Kosobudy		1945 r.
183	Kinice	Krzyż	ul. Sosnowa	Bezpośrednio przy drodze, naprzeciw zabudowań pod adresem ul. Świerkowa 2	578	Kosobudy		1937 r.
184	Kinice	Dom	ul. Leśna		8 636/1	Kosobudy	W.E.Z.	ok. 1880 r.
185	Kinice	Dom	ul. Leśna		13 668	Kosobudy		I poł. XX w.
186	Kinice	Dom	ul. Świerkowa		4 590/13	Kosobudy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
187	Kosobudy	Kościół p.w. Najśw. Serca Pana Jezusa	ul. Kościelna		1 541	Kosobudy	Rejestr Zab. Nier. Woj. Pomorskiego [nr 1714]; W.E.Z.	ok. 1871 r.
188	Kosobudy	Pastorówka	ul. Czerska		11 723/2	Kosobudy		ok. 1900 r.
189	Kosobudy	Figura św. Jana Nepomucena	Kosobudy	Na skrzyżowaniu ulic: Św. Jana Nepomucena i Kościelnej, przy wjeździe do wsi od strony zachodniej	490/3	Kosobudy	W.E.Z.	ok. 1925 r.
190	Kosobudy	Cmentarz parafialny	ul. Św. Jana Nepomucena	Przy drodze do Brus, 2 km na zachód od wsi	362/4, 363	Kosobudy	W.E.Z.	I poł. XX w.
191	Kosobudy	Dom	ul. Czerska		7 722	Kosobudy	W.E.Z.	I poł. XX w.
192	Kosobudy	Dwór – obecnie budynek mieszkalny	ul. Kościelna		3/5 536, 540	Kosobudy		XIX w.
193	Kosobudy	Dom	ul. Kościelna		7 542/4	Kosobudy		ok. 1900 r.
194	Kosobudy	Stodoła	ul. Kościelna		7 542/4	Kosobudy		ok. 1900 r.
195	Kosobudy	Dom	ul. Szkolna		7 353/2	Kosobudy		I poł. XX w.
196	Kosobudy	Szkoła	ul. Szkolna		20 274/1	Kosobudy	W.E.Z.	ok. 1900 r.

197	Kosobudy	Dom	ul. Świętego Jana Nepomucena	5	520	Kosobudy		I poł. XX w.
198	Kosobudy	Dom	ul. Podgórna	9	334/1	Kosobudy		I poł. XX w.
199	Kosobudy	Dom	ul. Podgórna	17	315	Kosobudy		I poł. XX w.
200	Kosobudy	Dom	ul. Podgórna	21	313	Kosobudy		I poł. XX w.
201	Kosobudy	Dom	ul. Sportowa	16	737/1	Kosobudy		ok. 1900 r.
202	Kosobudy- Wybudowanie	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Kosobudy- Wybudowanie		401/1	Kosobudy	W.E.Z.	1928 r.
					Przy drodze prowadzącej z Kosobud do Czerska, przed zabudowaniami pod adresem Kosobudy- Wyb. 33			
203	Kosobudy- Wybudowanie	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa i NMP Niepokalanie Poczętej	Kosobudy- Wybudowanie		478	Kosobudy		1921 r.
					Przy drodze prowadzącej z Kosobud do Żabna, na działce pod adresem Kosobudy- Wyb. 35			
204	Kruszyn	Dom	Kruszyn	4	10/2	Kruszyn	W.E.Z.	ok. 1877 r.
205	Kruszyn	Dom, dawna szkoła	Kruszyn	6	6	Kruszyn	W.E.Z.	1908 r.
206	Kruszyn	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	Kruszyn	6	6	Kruszyn	W.E.Z.	1908 r.
207	Lamk	Figura NMP Niepokalanie Poczętej	Lamk		101/2	Orlik		1948 r.
					Na rozdrożu w zachodniej części wsi, przy drodze prowadzącej z Lamku do wsi Orlik			
208	Lamk	Dom	Lamk	3	4/1	Lubnia		ok. 1900 r.
209	Laska	Park	Laska	1	3051/6	Widno	W.E.Z.	XIX w.
210	Laska	Dawny bud. folwarczny	Laska	1	3051/6	Widno	W.E.Z.	XIX w.
211	Laska	Wychodek	Laska	1	3051/6	Widno		XIX w.
212	Laska	Dom	Laska	5-5a	50, 51	Widno		ok. 1912 r.
213	Leśno	Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego	ul. Królowej Marii Ludwiki	1	292	Leśno	Rejestr Zab. Nier. Woj. Pomorskiego [nr 4]; W.E.Z.	ok. 1650 r.
214	Leśno	Plebania	ul. Kard. S. Wyszyńskiego	2	294	Leśno	W.E.Z.	ok. 1904 r.

215	Leśno	Organistówka	ul. Królowej Marii Ludwiki	3	291	Leśno	W.E.Z.	ok. 1893 r.
216	Leśno	Cmentarz przykościelny	ul. Królowej Marii Ludwiki	1	292	Leśno	W.E.Z.	XVIII w.
217	Leśno	Ogrodzenie kościoła	ul. Królowej Marii Ludwiki	1	292	Leśno	W.E.Z.	ok. 1900 r.
218	Leśno	Grobowiec rodziny Cietrzew-Sikorskich	ul. Królowej Marii Ludwiki	1	292	Leśno		II poł. XIX w.
219	Leśno	Cmentarz parafialny, katolicki - "stary"	ul. Klonowa		426	Leśno	W.E.Z.	XIX w.
220	Leśno	Cmentarz parafialny, katolicki - "nowy"	ul. Wykopaliskowa		299	Leśno	W.E.Z.	XX w.
221	Leśno	Kapliczka Krzyża Świętego (neogotycka)	ul. Klonowa		43/1	Leśno	W.E.Z.	ok. 1850 r.
					Na skrzyżowaniu ulic Klonowej i Zaborskiej, obok zabudowań pod adresem ul. Klonowa 6			
222	Leśno	Dawny dwór	ul. Kaszubska	1-1a-1b	288/3	Leśno	W.E.Z.	I poł. XIX w.
223	Leśno	Park dworski	ul. Kaszubska	1-1a-1b	288/3	Leśno	W.E.Z.	XIX w.
224	Leśno	Zespół dworsko-parkowy	ul. Kaszubska	1-1a-1b	288/3	Leśno	W.E.Z.	XIX w.
225	Leśno	Dom, dawna szkoła	ul. Królowej Marii Ludwiki	2	247/3	Leśno	W.E.Z.	ok. 1850 r.
226	Leśno	Budynek gospodarczy	ul. Klonowa	2	248/1	Leśno		I poł. XX w.
227	Leśno	Dom	ul. Klonowa	5	245/20	Leśno		I poł. XX w.
228	Leśno	Dom	ul. Kard. S. Wyszyńskiego	6	295/1	Leśno	W.E.Z.	I poł. XX w.
229	Leśno	Dom	ul. Kard. S. Wyszyńskiego	19	260/3	Leśno	W.E.Z.	ok. 1927 r.

230	Leśno	Dom	ul. Kard. S. Wyszyńskiego	22	364/1, 366	Leśno	W.E.Z.	I poł. XX w.
231	Leśno- Wybudowanie	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa i Maryi Panny	Leśno-Wyb.	Na skrzyżowaniu drogi z Leśna do Przymuszewa z drogą z Leśna do Parzyna, naprzeciw zabudowań pod adresem Leśno-Wybudowanie 35d	47/1	Leśno		ok. 1930 r.
232	Leśno- Wybudowanie	Dom	Leśno-Wyb.	16	239	Leśno	W.E.Z.	ok. 1937 r.
233	Lubnia	Figura Najświętszego Serca Pana Jezusa	ul. Spółdzielcza / ul. Dworcowa	Bezpośrednio przy skrzyżowaniu dróg w środkowej części wsi	270/7	Lubnia	W.E.Z.	ok. 1928 r.
234	Lubnia	Kapliczka	ul. Wielewska	7	203/2	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
235	Lubnia	Szkoła	ul. Szkolna	13	366	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
236	Lubnia	Przedszkole	ul. Spółdzielcza	2	269/2	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
237	Lubnia	Dawna salka katechetyczna	ul. Szkolna	10	295	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
238	Lubnia	Dom	ul. Dworcowa	3	286/7	Lubnia		I poł. XX w.
239	Lubnia	Dom	ul. Dworcowa	12	189/2	Lubnia		ok. 1930 r.
240	Lubnia	Stodoła	ul. Dworcowa	12	187/2	Lubnia		ok. 1900 r.
241	Lubnia	Obora	ul. Dworcowa	12	189/2	Lubnia		ok. 1930 r.
242	Lubnia	Dom	ul. Szkolna	3	293	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
243	Lubnia	Budynek gospodarczy	ul. Szkolna	3	293	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
244	Lubnia	Dom	ul. Szkolna	9	363	Lubnia	W.E.Z.	ok. 1900 r.

245	Lubnia	Dom	ul. Szkolna	21	376	Lubnia		I poł. XX w.
246	Lubnia-Stacja	Budynek stacyjny	ul. Dworzec	bez numeru	249/5	Lubnia		I poł. XX w.
247	Lubnia-Stacja	Dom	ul. Dworzec	5	51	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
248	Lubnia-Stacja	Budynek mieszkalny	ul. Dworzec	6	249/1	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
249	Lubnia-Stacja	Budynek gospodarczy	ul. Dworzec	6	249/1	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
250	Lubnia-Stacja	Budynek mieszkalny przy stacji kolejowej	ul. Dworzec	8	249/3	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
251	Lubnia-Stacja	Dom	ul. Dworzec	17	35/1	Lubnia	W.E.Z.	ok. 1900 r.
252	Lubnia-Stacja	Dom	ul. Dworcowa	37	78/3	Lubnia	W.E.Z.	I poł. XX w.
253	Małe Chełmy	Figura Chrystusa	Małe Chełmy	Na działce pod adresem Małe Chełmy 4	140	Małe Chełmy	W.E.Z.	ok. 1930 r.
254	Małe Chełmy	Kapliczka	Małe Chełmy	Na rozdrożu w północno-zachodniej części wsi, pomiędzy budynkami pod adresem Małe Chełmy 28 i Małe Chełmy 29	162/6	Małe Chełmy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
255	Małe Chełmy	Biblioteka - dawna szkoła	Małe Chełmy	2	275/1	Małe Chełmy	W.E.Z.	I poł. XX w.
256	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	5	130	Małe Chełmy	W.E.Z.	I poł. XX w.
257	Małe Chełmy	Budynek gospodarczy	Małe Chełmy	18	264/1	Małe Chełmy		I poł. XX w.
258	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	20	90/12	Małe Chełmy	W.E.Z.	ok. 1900 r.
259	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	21	259	Małe Chełmy	W.E.Z.	XIX w.
260	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	28	255/5	Małe Chełmy		I poł. XX w.
261	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	33	70	Małe Chełmy	W.E.Z.	XIX w.

262	Małe Gliśno	Kapliczka	Małe Gliśno	Ok. 1,5 km na północny wschód od ostatnich zabudowań we wsi, na rozwidleniu leśnych dróg, naprzeciwko zabudowań pod adresem Małe Gliśno 28	3346/6	Kosobudy	W.E.Z.	ok. 1800 r.
263	Małe Gliśno	Szkoła	Małe Gliśno	2	225	Małe Gliśno	W.E.Z.	ok. 1902 r.
264	Małe Gliśno	Budynek gospodarczy	Małe Gliśno	2	225	Małe Gliśno	W.E.Z.	I poł. XX w.
265	Małe Gliśno	Dom	Małe Gliśno	14	266/2	Małe Gliśno	W.E.Z.	ok. 1914 r.
266	Małe Gliśno	Dom	Małe Gliśno	18	146/4	Małe Gliśno		XIX w.
267	Męcikał	Figura Matki Bożej	ul. 3 Maja	23	160/13	Męcikał	W.E.Z.	ok. 1938 r.
268	Męcikał	Szkoła	ul. Szkolna	7	246	Męcikał	W.E.Z.	I poł. XX w.
269	Męcikał	Obora	ul. Szkolna	14	273/35	Męcikał		ok. 1911 r.
270	Męcikał	Dom	ul. Pocztowa	2	209	Męcikał		ok. 1912 r.
271	Męcikał	Dom	ul. Pocztowa	4	208/9	Męcikał	W.E.Z.	I poł. XX w.
272	Męcikał	Dom	ul. Nad Brdą	3a	192/1, 192/2	Męcikał		ok. 1950 r.
273	Męcikał	Dom	ul. Nad Brdą	5	171/13	Męcikał	W.E.Z.	ok. 1939 r.
274	Męcikał	Dom	ul. 3 Maja	15-15a	161	Męcikał		ok. 1936 r.
275	Męcikał - Wybudowanie	Dom	ul. Długa	Budynek bez numeru, znajduje się na południe od drogi, pomiędzy domami pod adresem ul. Długa 38 i 42	281/4	Męcikał	W.E.Z.	XIX/XX w.

276	Orlik	Kapliczka św. Antoniego	Orlik	Na rozdrożu, na północny zachód od domu pod adresem Orlik 27	168	Orlik		1937 r.
277	Orlik	Dom	Orlik	3	201/11	Orlik		ok. 1810 r.
278	Orlik	Dwór	Orlik	5a	184, 186	Orlik	W.E.Z.	ok. 1910 r.
279	Orlik	Dom	Orlik	10	215/1	Orlik		I poł. XX w.
280	Orlik	Dom, dawny klasztor SS. Franciszkanek	Orlik	11	93/11	Orlik		ok. 1900 r.
281	Orlik	Dom - dawna szkoła	Orlik	14	99	Orlik	W.E.Z.	ok. 1911 r.
282	Orlik	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	Orlik	14	99	Orlik		ok. 1911 r.
283	Parzyn	Leśniczówka	Parzyn	1	3059	Windorp	W.E.Z.	I poł. XX w.
284	Peplin	Figura Chrystusa	Peplin	2	34	Windorp	W.E.Z.	1930 r.
285	Peplin	Dom	Peplin	Obecnie bez numeru, budynek znajduje się w pobliżu domu pod adresem 5d	40/8	Windorp	W.E.Z.	XIX w.
286	Peplin	Budynek gospodarczy	Peplin	3	41	Windorp		XX w.
287	Przymuszewo	Szkoła	Przymuszewo	4	208	Przymuszewo	W.E.Z.	I poł. XX w.
288	Przymuszewo	Budynek gospodarczy przy szkole	Przymuszewo	4	208	Przymuszewo	W.E.Z.	I poł. XX w.
289	Rolbik	Figura Matki Bożej Różańcowej	Rolbik	W ogrodzie przed domem pod adresem Rolbik 7	90/6	Rolbik		1918 r.
290	Rolbik	Figura Najświętszego Serca Pana Jezusa	Rolbik	Na rozdrożu w południowej części wsi, w pobliżu domu pod adresem Rolbik 11	202	Rolbik		1918 r.

291	Rudziny	Dom	Rudziny	1	586/1	Huta		XX w.
292	Skoszewo	Dom	Skoszewo	7	3001/3	Skoszewo		ok. 1900 r.
293	Turowiec	Cmentarz choleryczny	Turowiec		3044/5	Męcikał	W.E.Z.	I poł. XIX w.
					Znajduje się w pobliżu szosy Chojnice - Brusy, przy leśnej drodze prowadzącej do Turowca			
294	Widno	Budynek gospodarczy	Widno	1	3283/1	Widno	W.E.Z.	ok. 1907 r.
295	Widno	Leśniczówka	Widno	7	3282	Widno		ok. 1910 r.
296	Widno-Orzechowo	Dom	Widno-Orzechowo	3	53	Widno	W.E.Z.	I poł. XX w.
				3a	54			
297	Wielkie Chełmy	Pałac Sikorskich, obecnie szkoła	Wielkie Chełmy	35	510/13	Małe Chełmy	W.E.Z.	I poł. XIX w.
298	Wielkie Chełmy	Park dworski	Wielkie Chełmy	35	510/13	Małe Chełmy	W.E.Z.	II poł. XVIII w.
299	Wielkie Chełmy	Zespół dworsko-parkowy	Wielkie Chełmy	35	510/13	Małe Chełmy	W.E.Z.	II poł. XVIII w. - I poł. XIX w.
300	Wielkie Chełmy	Dom	Wielkie Chełmy	34	510/15	Małe Chełmy		ok. 1900 r.
301	Wielkie Chełmy - Czyczkowy	Aleja lipowa dł. ok. 1500 m	Wielkie Chełmy - Czyczkowy		385/1	Małe Chełmy	W.E.Z.	II poł. XIX w.
					91/5, 92/1, 92/4, 93, 95, 97/2, 98, 181/1, 182/1, 184/1, 677	Czyczkowy		
302	Wysoka Zaborska	Kapliczka	Wysoka Zaborska	1	100/2	Wysoka Zaborska	W.E.Z.	1933 r.
303	Wysoka Zaborska	Dom	Wysoka Zaborska	1	93	Wysoka Zaborska	W.E.Z.	I poł. XX w.
304	Wysoka Zaborska	Obora	Wysoka Zaborska	1	93	Wysoka Zaborska	W.E.Z.	I poł. XX w.

305	Wysoka Zaborska	Kurnik	Wysoka Zaborska	1	93	Wysoka Zaborska	W.E.Z.	lata 60. XX w.
306	Wysoka Zaborska	Dom	Wysoka Zaborska	8	51	Wysoka Zaborska	W.E.Z.	I poł. XX w.
307	Wysoka Zaborska	Obora	Wysoka Zaborska	8	51	Wysoka Zaborska	W.E.Z.	lata 70. XX w.
308	Zalesie	Szkoła	ul. Gdańska	26	303	Zalesie	W.E.Z.	ok. 1930 r.
309	Zalesie	Obora	ul. Główna	14	218	Zalesie		XX w.
310	Zalesie	Dom	ul. Główna	22	210	Zalesie	W.E.Z.	ok. 1913 r.
311	Zalesie	Dom	ul. Główna	23	84/1	Zalesie	W.E.Z.	ok. 1930 r.
312	Zalesie	Dom	ul. Główna	24	209/2	Zalesie	W.E.Z.	I poł. XX w.
313	Zalesie	Dom	ul. Główna	26	208	Zalesie	W.E.Z.	I poł. XX w.
314	Zalesie	Dom	ul. Główna	33	79	Zalesie	W.E.Z.	I poł. XX w.
315	Zalesie	Dom	ul. Główna	41	75	Zalesie	W.E.Z.	ok. 1930 r.
316	Zalesie	Dom	ul. Główna	47	65/1	Zalesie	W.E.Z.	I poł. XX w.
317	Zalesie	Obora	ul. Okrężna	4	229/2	Zalesie		XX w.
318	Żabno	Dwór	Żabno	4	539	Czyczkowy	W.E.Z.	ok. 1859 r.
319	Żabno	Park dworski	Żabno	4	539	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XIX w.
320	Żabno	Zespół dworsko-parkowy	Żabno	4	539	Czyczkowy	W.E.Z.	I poł. XIX w.
321	Żabno	Cmentarz ewangelicki	Żabno	Znajduje się w pobliżu szosy Chojnice - Brusy i stacji PKP Żabno, przy leśnej drodze do Czarniża	1/1-LPG	Czyczkowy	W.E.Z.	II poł. XIX w.

12.4. Zabytki w Gminnej Ewidencji Stanowisk Archeologicznych

LISTA STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH NA OBSZARZE GMINY BRUSY

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	NR STANOWISKA	RODZAJ STANOWISKA	CHRONOLOGIA	NR OB. AZP / NR ST.
1	BRUSY	BRUSY	1	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH?	HALLSTATT D	21-35/14
2	BRUSY	BRUSY	2	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-35/15
3	BRUSY	BRUSY	3	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/10
4	BRUSY	BRUSY	4	ZNALEZISKO LUŻNE; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/11
5	BRUSY	BRUSY	5	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI	21-35/16
6	BRUSY	BRUSY	6	CMENTARZYSKO KURHANOWE	I OKRES EPOKI BRĄZU	21-35/17
7	BRUSY	BRUSY	7	CMENTARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-31/18
8	BRUSY	BRUSY	8	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	EPOKA BRĄZU; ŚREDNIOWIECZE	21-35/115
9	BRUSY	BRUSY	9	CMENTARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-35/13
10	BRUSY	BRUSY	10	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-35/116
11	BRUSY	BRUSY	11	CMENTARZYSKO	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH	21-35/12
12	BRUSY	BRUSY	12	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/117
13	BRUSY	BRUSY	13	OSADA	ŚREDNIOWIECZE	21-35/118
14	BRUSY	BRUSY	14	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/119
15	BRUSY	BRUSY	15	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/120
16	BRUSY	BRUSY	16	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/121
17	BRUSY	BRUSY	17	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/122
18	BRUSY	BRUSY	18	PUNKT OSADNICZY;	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE;	21-35/123
19	BRUSY	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT / NEOLIT; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/124
20	BRUSY	BRUSY	20	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/125
21	BRUSY	BRUSY	21	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/126
22	BRUSY	BRUSY	22	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/127
23	BRUSY	BRUSY	23	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/128
24	BRUSY	BRUSY	24	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/129
25	BRUSY	BRUSY	25	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/130
26	BRUSY	BRUSY	26	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/131
27	BRUSY	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/132
28	BRUSY	BRUSY	28	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; OSADA; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT/EPOKA BRĄZU; WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/133
29	BRUSY	BRUSY	29	OSADA; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/134

30	BRUSY	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/135
31	BRUSY	BRUSY	31	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/136
32	BRUSY	BRUSY	32	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/137
33	BRUSY	BRUSY	33	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/138
34	BRUSY	BRUSY	34	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/139
35	CZAPIEWICE	BRUSY	1	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE	21-35/24
36	CZAPIEWICE	BRUSY	2	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/25
37	CZAPIEWICE	BRUSY	3	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/26
38	CZAPIEWICE	BRUSY	4	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/27
39	CZAPIEWICE	BRUSY	5	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/28
40	CZAPIEWICE	BRUSY	6	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/29
41	CZAPIEWICE	BRUSY	7	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-35/30
42	CZAPIEWICE	BRUSY	8	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/31
43	CZAPIEWICE	BRUSY	9	ŚLAD OSADNICTWA;	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/32
44	CZAPIEWICE	BRUSY	10	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/33
45	CZAPIEWICE	BRUSY	11	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/34
46	CZAPIEWICE	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/35
47	CZAPIEWICE	BRUSY	13	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/36
48	CZAPIEWICE	BRUSY	14	PUNKT OSADNICZY;	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/37
49	CZAPIEWICE	BRUSY	15	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/38
50	CZAPIEWICE	BRUSY	16	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-34/4
51	CZAPIEWICE	BRUSY	17	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/39
52	CZAPIEWICE	BRUSY	18	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/40
53	CZAPIEWICE	BRUSY	19	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE	21-35/41
54	CZAPIEWICE	BRUSY	20	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/42
55	CZAPIEWICE	BRUSY	21	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE	21-35/43
56	CZAPIEWICE	BRUSY	22	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/44
57	CZAPIEWICE	BRUSY	23	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/45
58	CZAPIEWICE	BRUSY	24	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/46
59	CZAPIEWICE	BRUSY	25	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/47
60	CZAPIEWICE	BRUSY	26	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/48
61	CZAPIEWICE	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/49
62	CZAPIEWICE	BRUSY	28	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/50
63	CZAPIEWICE	BRUSY	29	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-35/51

64	CZAPIEWICE	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/52
65	CZAPIEWICE	BRUSY	31	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/53
66	CZAPIEWICE	BRUSY	32			21-35/170
67	CZARNIŻ	BRUSY	1	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/56
68	CZARNIŻ	BRUSY	2	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/57
69	CZARNIŻ	BRUSY	3	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/58
70	CZARNOWO	BRUSY	1	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/5
71	CZARNOWO	BRUSY	2	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/6
72	CZARNOWO	BRUSY	3	OSADA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; NEOLIT/EPOKA BRĄZU; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/7
73	CZARNOWO	BRUSY	4	PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI	21-35/4
74	CZARNOWO	BRUSY	5	PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI	21-35/9
75	CZARNOWO	BRUSY	6	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-35/2
76	CZARNOWO	BRUSY	7	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-35/3
77	CZARNOWO	BRUSY	8	ZNALEZISKO LUŻNE	NEOLIT	21-35/1
78	CZARNOWO	BRUSY	9	OSADA?; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/8
79	CZARNOWO	BRUSY	10	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/89
80	CZARNOWO	BRUSY	11	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/90
81	CZARNOWO	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE	21-35/91
82	CZARNOWO	BRUSY	13	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE	21-35/92
83	CZARNOWO	BRUSY	14	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE	21-35/93
84	CZARNOWO	BRUSY	15	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/94
85	CZARNOWO	BRUSY	16	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY; EPOKA NIEOKREŚLONA	21-35/95
86	CZARNOWO	BRUSY	17	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/96
87	CZARNOWO	BRUSY	18	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/97
88	CZARNOWO	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/98
89	CZARNOWO	BRUSY	20	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/99
90	CZARNOWO	BRUSY	21	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/100
91	CZARNOWO	BRUSY	22	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY; EPOKA NIEOKREŚLONA	21-35/101
92	CZARNOWO	BRUSY	23	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE	21-35/102
93	CZARNOWO	BRUSY	24	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/103
94	CZARNOWO	BRUSY	25	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/104
95	CZARNOWO	BRUSY	26	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/105
96	CZARNOWO	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/106
97	CZARNOWO	BRUSY	28	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/107

98	CZARNOWO	BRUSY	29	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/108
99	CZARNOWO	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/109
100	CZARNOWO	BRUSY	31	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/110
101	CZARNOWO	BRUSY	32	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/111
102	CZARNOWO	BRUSY	33	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/112
103	CZARNOWO	BRUSY	34	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/113
104	CZARNOWO	BRUSY	35	ŚLAD OSADNICTWA	NEOLIT/EPOKA BRĄZU	21-35/114
105	CZARNOWO	BRUSY	36	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	-	
106	CZYCZKOWY	BRUSY	1	CMENTARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	22-35/1
107	CZYCZKOWY	BRUSY	2	ZNALEZISKO LUŻNE	I OKRES EPOKI BRĄZU	22-35/2
108	CZYCZKOWY	BRUSY	3	CMENTARZYSKO	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	21-35/19
109	CZYCZKOWY	BRUSY	4	OSADA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA;	IV-V OKRES EPOKI BRĄZU; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE;	21-35/20
110	CZYCZKOWY	BRUSY	5	CMENTARZYSKO	HALLSTATT D/OKRES LATEŃSKI	21-35/21
111	CZYCZKOWY	BRUSY	6	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/148
112	CZYCZKOWY	BRUSY	7	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/149
113	CZYCZKOWY	BRUSY	8	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/150
114	CZYCZKOWY	BRUSY	9	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/151
115	CZYCZKOWY	BRUSY	10	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/152
116	CZYCZKOWY	BRUSY	11	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/153
117	CZYCZKOWY	BRUSY	12	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/154
118	CZYCZKOWY	BRUSY	13	ZNALEZISKO LUŻNE	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	22-35/3
119	CZYCZKOWY	BRUSY	14	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/4
120	CZYCZKOWY	BRUSY	15	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/52
121	CZYCZKOWY	BRUSY	16	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/6
122	CZYCZKOWY	BRUSY	17	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/7
123	CZYCZKOWY	BRUSY	18	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/8
124	CZYCZKOWY	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/9
125	CZYCZKOWY	BRUSY	20	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/10
126	CZYCZKOWY	BRUSY	21	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/11
127	CZYCZKOWY	BRUSY	22	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/12
128	CZYCZKOWY	BRUSY	23	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/13
129	CZYCZKOWY	BRUSY	24	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/14
130	CZYCZKOWY	BRUSY	25	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/15
131	CZYCZKOWY	BRUSY	26	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/16

132	CZYCZKOWY	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/17
133	CZYCZKOWY	BRUSY	28	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/18
134	CZYCZKOWY	BRUSY	29	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; ŚREDNIOWIECZE	22-35/19
135	CZYCZKOWY	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/20
136	CZYCZKOWY	BRUSY	31	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/21
137	CZYCZKOWY	BRUSY	32	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/22
138	CZYCZKOWY	BRUSY	33	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/23
139	CZYCZKOWY	BRUSY	34	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/24
140	CZYCZKOWY	BRUSY	35	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/25
141	CZYCZKOWY	BRUSY	36	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/26
142	CZYCZKOWY	BRUSY	37	ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT	22-35/27
143	CZYCZKOWY	BRUSY	38	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/28
144	CZYCZKOWY	BRUSY	39	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/29
145	CZYCZKOWY	BRUSY	40	PUNKT OSADNICZY; ŚLADY OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/30
146	CZYCZKOWY	BRUSY	41	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/31
147	CZYCZKOWY	BRUSY	42	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/32
148	CZYCZKOWY	BRUSY	43	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/33
149	CZYCZKOWY	BRUSY	44	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/34
150	CZYCZKOWY	BRUSY	45	PUNKT OSADNICZY; OSADA	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/35
151	CZYCZKOWY	BRUSY	46	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/36
152	CZYCZKOWY	BRUSY	47	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/37
153	CZYCZKOWY	BRUSY	48	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/38
154	CZYCZKOWY	BRUSY	49	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/39
155	CZYCZKOWY	BRUSY	50	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT; ŚREDNIOWIECZE	22-35/40
156	GAPOWO	BRUSY	1	ZNALEZISKO LUŻNE	WCZESNA EPOKA BRĄZU	
157	GIELDON	BRUSY	1	ZNALEZISKO LUŻNE	NEOLIT	
158	GLÓWCZEWICE	BRUSY	1	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	
159	GLÓWCZEWICE	BRUSY	2	CMENTARZYSKO KURHANOWE	KULTURA WIELBARSKA / OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	
160	KOSOBUDY	BRUSY	1	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI	21-35/22
161	KOSOBUDY	BRUSY	2	SKARB	IV OKRES EPOKI BRĄZU	21-35/23
162	KOSOBUDY	BRUSY	3	CMENTARZYSKO CIAŁOPALNE	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	
163	KOSOBUDY	BRUSY	4	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/155
164	KOSOBUDY	BRUSY	5	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/156
165	KOSOBUDY	BRUSY	6	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/157

166	KOSOBUDY	BRUSY	7	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/158
167	KOSOBUDY	BRUSY	8	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/159
168	KOSOBUDY	BRUSY	9	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/160
169	KOSOBUDY	BRUSY	10	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-35/161
170	KOSOBUDY	BRUSY	11	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/162
171	KOSOBUDY	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/163
172	KOSOBUDY	BRUSY	13	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/164
173	KOSOBUDY	BRUSY	14	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/165
174	KOSOBUDY	BRUSY	15	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/166
175	KOSOBUDY	BRUSY	16	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/167
176	KOSOBUDY	BRUSY	17	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/168
177	KOSOBUDY	BRUSY	18	OSADA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/41
178	KOSOBUDY	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE	22-35/42
179	KOSOBUDY	BRUSY	20	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/43
180	KOSOBUDY	BRUSY	21	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/44
181	KOSOBUDY	BRUSY	22	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/45
182	KOSOBUDY	BRUSY	23	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/46
183	KOSOBUDY	BRUSY	24	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/47
184	KOSOBUDY	BRUSY	25	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	22-35/48
185	KOSOBUDY	BRUSY	26	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	26-35/49
186	KOSOBUDY	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/50
187	KOSOBUDY	BRUSY	28	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PRADZIEJE; OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	22-35/51
188	LEŚNO	BRUSY	1	CMENTARZYSKO	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	20-35/10
189	LEŚNO	BRUSY	2	CMENTARZYSKO; CMENTARZYSKO	HALLSTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	20-35/12
190	LEŚNO	BRUSY	3	OSADA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/9
191	LEŚNO	BRUSY	4	CMENTARZYSKO; OSADA	V OKRES EPOKI BRĄZU; V OKRES EPOKI BRĄZU	20-35/11
192	LEŚNO	BRUSY	5	CMENTARZYSKO	OKRES LATEŃSKI	20-35/1
193	LEŚNO	BRUSY	6	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/21
194	LEŚNO	BRUSY	7	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/22
195	LEŚNO	BRUSY	8	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/23
196	LEŚNO	BRUSY	9	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/24
197	LEŚNO	BRUSY	10	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/25
198	LEŚNO	BRUSY	11	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/26
199	LEŚNO	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/27

200	LEŚNO	BRUSY	13	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/28
201	LEŚNO	BRUSY	14	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/29
202	LEŚNO	BRUSY	15	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/30
203	LEŚNO	BRUSY	16	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/31
204	LEŚNO	BRUSY	17	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/32
205	LEŚNO	BRUSY	18	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/33
206	LEŚNO	BRUSY	19	CMENTARZYSKO	HALLSTATT	20-35/7
207	LEŚNO	BRUSY	20	GRODZISKO	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	20-35/6
208	LEŚNO	BRUSY	21	OSADA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI	20-35/8
209	LEŚNO	BRUSY	22	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/34
210	LEŚNO	BRUSY	23	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; OSADA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY; OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	20-35/35
211	LEŚNO	BRUSY	24	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/36
212	LEŚNO	BRUSY	25	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; OKRES NOWOŻYTNY; ŚREDNIOWIECZE	20-35/37
213	LEŚNO	BRUSY	26	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/38
214	LEŚNO	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/39
215	LEŚNO	BRUSY	28	OSADA; OSADA; OSADA; ŚLAD OSADNICTWA	MŁODSZA EPOKA BRĄZU; HALLSTATT; OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/40
216	LEŚNO	BRUSY	29	OSADA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/41
217	LEŚNO	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/42
218	LEŚNO	BRUSY	31	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/43
219	LEŚNO	BRUSY	32	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/44
220	LEŚNO	BRUSY	33	OSADA; OSADA; OSADA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	MŁODSZA EPOKA BRĄZU; HALLSTATT; OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; HALLSTATT D/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/45
221	LEŚNO	BRUSY	34	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/46
222	LEŚNO	BRUSY	35	PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI	20-35/47
223	LEŚNO	BRUSY	36	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/48
224	LEŚNO	BRUSY	37	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/49
225	LEŚNO	BRUSY	38	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/50
226	LEŚNO	BRUSY	39	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/51
227	LEŚNO	BRUSY	40	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE	20-35/52
228	LEŚNO	BRUSY	41	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/53
229	LEŚNO	BRUSY	42	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/54
230	LEŚNO	BRUSY	43	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/55
231	LEŚNO	BRUSY	44	PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI	20-35/56
232	LEŚNO	BRUSY	45	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/57
233	LEŚNO	BRUSY	46	ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI	20-35/58

234	LEŚNO	BRUSY	47	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/59
235	LEŚNO	BRUSY	48	PUNKT OSADNICZY	EPOKA BRĄZU	20-35/60
236	LEŚNO	BRUSY	49	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE	20-35/61
237	LUBNIA	BRUSY	1	CMENTARZYSKO	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI	20-35/14
238	LUBNIA	BRUSY	2	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH; CMENTARZYSKO; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/13
239	LUBNIA	BRUSY	3	CMENTARZYSKO	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI	20-35/15
240	LUBNIA	BRUSY	4	CMENTARZYSKO	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI	20-35/16
241	LUBNIA	BRUSY	5	CMENTARZYSKO	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI	20-35/17
242	LUBNIA	BRUSY	6	ZNALEZISKO LUŻNE	NEOLIT	20-35/18
243	LUBNIA	BRUSY	7	ZNALEZISKO LUŻNE	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	20-35/19
244	LUBNIA	BRUSY	8	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/93
245	LUBNIA	BRUSY	9	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/94
246	LUBNIA	BRUSY	10	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/95
247	LUBNIA	BRUSY	11	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/96
248	LUBNIA	BRUSY	12	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/97
249	LUBNIA	BRUSY	13	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/98
250	LUBNIA	BRUSY	14	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/99
251	LUBNIA	BRUSY	15	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/100
252	LUBNIA	BRUSY	16	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/101
253	LUBNIA	BRUSY	17	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/102
254	LUBNIA	BRUSY	18	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/103
255	LUBNIA	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/104
256	LUBNIA	BRUSY	20	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/105
257	LUBNIA	BRUSY	21	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/106
258	LUBNIA	BRUSY	22	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/107
259	LUBNIA	BRUSY	23	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/108
260	LUBNIA	BRUSY	24	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/109
261	LUBNIA	BRUSY	25	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/110
262	LUBNIA	BRUSY	26	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/111
263	LUBNIA	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/112
264	LUBNIA	BRUSY	28	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/113
265	LUBNIA	BRUSY	29	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/114
266	LUBNIA	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/115
267	LUBNIA	BRUSY	31	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/116

268	LUBNIA	BRUSY	32	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/82
269	LUBNIA	BRUSY	33	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/83
270	LUBNIA	BRUSY	34	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/84
271	LUBNIA	BRUSY	35	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/85
272	LUBNIA	BRUSY	36	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/86
273	LUBNIA	BRUSY	37	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/87
274	LUBNIA	BRUSY	38	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/88
275	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	1	CMĘTARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-34/1
276	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	2	CMĘTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-34/2
277	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	3	PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-34/3
278	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	4	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE	21-34/5
279	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	5	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-34/6
280	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	6	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/7
281	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	7	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/8
282	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	8	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/9
283	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	9	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/10
284	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	10	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA?; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/11
285	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	11	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/12
286	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/ OKRES NOWOŻYTNY	21-34/13
287	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	13	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/ OKRES NOWOŻYTNY	21-34/14
288	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	14	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/ OKRES NOWOŻYTNY	21-34/15
289	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	15	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-34/16
290	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	16	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/17
291	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	17	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/18
292	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	18	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/19
293	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNY OKRES LATEŃSKI (?); OKRES NOWOŻYTNY; CHRONOLOGIA NIEOKREŚLONA	21-34/20
294	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	20	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/21
295	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	21	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/22
296	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	22	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/PKRES NOWOŻYTNY	21-34/23
297	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	23	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/24
298	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	24	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/25
299	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	25	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-34/26
300	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	26	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/27
301	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	27	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	21-34/28

302	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	28	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/29
303	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	29	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/30
304	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/31
305	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	31	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY	21-34/32
306	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	32	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/33
307	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	33	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE	21-34/34
308	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	34	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES RZYMSKI, KULTURA WIELBARSKA; ŚREDNIOWIECZE	21-34/35
309	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	35	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/36
310	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	36	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/37
311	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	37	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/38
312	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	38	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/39
313	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	39	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/40
314	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	40	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-34/41
315	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	41	PUNKT OSADNICZY	V OKRES EPOKI BRĄZU	21-34/42
316	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	42	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/43
317	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	43	PUNKT OSADNICZY; ŚLADY OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; EPOKA NIEOKREŚLONA	21-34/44
318	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	44	WYCHODNIA WARSTWY KULTUROWEJ	ŚREDNIOWIECZE?	21-34/45
319	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	45	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/46
320	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	46	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/47
321	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	47	ŚLADY OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/48
322	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	48	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT; OKRES NOWOŻYTNY	21-34/49
323	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	49	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-34/50
324	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	50	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/51
325	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	51	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-34/52
326	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	52	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/53
327	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	53	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-34/54
328	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	54	PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT D/OKRES LATEŃSKI	21-34/55
329	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	55	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-34/56
330	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	56	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-34/57
331	MAŁE CHEŁMY	BRUSY	57	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-34/58
332	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	1	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/140
333	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	2	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/141
334	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	3	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/142
335	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	4	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/143

336	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	5	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/144
337	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	6	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/145
338	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	7	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/146
339	MAŁE GLIŚNO	BRUSY	8	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-35/147
340	MĘCIKAŁ	BRUSY	2	OBOZOWISKO	MEZOLIT	23-34/7
341	MĘCIKAŁ	BRUSY	3	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-34/9
342	MĘCIKAŁ	BRUSY	4	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?; NEOLIT / EPOKA BRĄZU	23-34/8
343	MĘCIKAŁ	BRUSY	6	OBOZOWISKO; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT; NEOLIT / EPOKA BRĄZU	23-34/10
344	MĘCIKAŁ	BRUSY	9	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/13
345	MĘCIKAŁ	BRUSY	10	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-34/14
346	MĘCIKAŁ	BRUSY	11	OBOZOWISKO; PUNKT OSADNICZY	2910 BC; NEOLIT / EPOKA BRĄZU	23-34/11
347	MĘCIKAŁ	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-34/12
348	MĘCIKAŁ	BRUSY	13	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-34/13
349	MĘCIKAŁ	BRUSY	14	OBOZOWISKO	MEZOLIT	23-35/14
350	MĘCIKAŁ	BRUSY	18	OBOZOWISKO	MEZOLIT	23-35/34
351	MĘCIKAŁ	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/16
352	MĘCIKAŁ	BRUSY	20	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/17
353	MĘCIKAŁ	BRUSY	21	ŚLAD OSADNICTWA;	MEZOLIT?;	23-35/18
354	MĘCIKAŁ	BRUSY	22	OBOZOWISKO?; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?; III-V OKRES EPOKI BRĄZU	23-35/19
355	MĘCIKAŁ	BRUSY	23	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/20
356	MĘCIKAŁ	BRUSY	24	ŚLAD OSADNICTWA;	MEZOLIT?;	23-35/21
357	MĘCIKAŁ	BRUSY	25	OBOZOWISKO; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT; Wczesne Średniowiecze	23-35/22
358	MĘCIKAŁ	BRUSY	26	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/23
359	MĘCIKAŁ	BRUSY	27	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/24
360	MĘCIKAŁ	BRUSY	28	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT	23-35/25
361	MĘCIKAŁ	BRUSY	29	PUNKT OSADNICZY;	MEZOLIT?;	23-35/26
362	MĘCIKAŁ	BRUSY	30	OBOZOWISKO?	MEZOLIT?	23-35/15
363	MĘCIKAŁ	BRUSY	31	OBOZOWISKO	MEZOLIT?	23-35/1
364	MĘCIKAŁ	BRUSY	32	OBOZOWISKO; OBOZOWISKO	PALEOLIT; MEZOLIT	23-35/2
365	MĘCIKAŁ	BRUSY	33	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	23-35/3
366	MĘCIKAŁ	BRUSY	34	OBOZOWISKO?	MEZOLIT?	23-35/4
367	MĘCIKAŁ	BRUSY	35	OBOZOWISKO; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	23-35/5
368	MĘCIKAŁ	BRUSY	36	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/6
369	MĘCIKAŁ	BRUSY	37	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/7

370	MĘCIKAŁ	BRUSY	38	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/8
371	MĘCIKAŁ	BRUSY	39	ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/9
372	MĘCIKAŁ	BRUSY	40	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/10
373	MĘCIKAŁ	BRUSY	41	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/11
374	MĘCIKAŁ	BRUSY	42	OBOZOWISKO?; ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT?; HALLSTATT	23-35/27
375	MĘCIKAŁ	BRUSY	43	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/28
376	MĘCIKAŁ	BRUSY	44	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/29
377	MĘCIKAŁ	BRUSY	45	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?	23-35/30
378	MĘCIKAŁ	BRUSY	46	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/31
379	MĘCIKAŁ	BRUSY	47	OBOZOWISKO	MEZOLIT?	23-35/32
380	MĘCIKAŁ	BRUSY	48	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?	23-35/33
381	MĘCIKAŁ	BRUSY	49	OBOZOWISKO	-	23-35/35
382	MĘCIKAŁ	BRUSY	50	OBOZOWISKO; OBOZOWISKO; PUNKT OSADNICZY; CMENTARZYSKO?	HALLSTATT	23-35/36
383	MĘCIKAŁ	BRUSY	52	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	22-35/52
384	MĘCIKAŁ	BRUSY	53	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE	22-35/53
385	MĘCIKAŁ	BRUSY	54	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	22-35/54
386	MĘCIKAŁ	BRUSY	55	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	22-35/55
387	ORLIK	BRUSY	1	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH; CMENTARZYSKO; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/2
388	ORLIK	BRUSY	2	CMENTARZYSKO	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	20-35/3
389	ORLIK	BRUSY	3	CMENTARZYSKO	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI	20-35/4
390	ORLIK	BRUSY	4	CMENTARZYSKO	HALLSTATT	20-35/5
391	ORLIK	BRUSY	5	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/62
392	ORLIK	BRUSY	6	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/63
393	ORLIK	BRUSY	7	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/64
394	ORLIK	BRUSY	8	PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI	20-35/65
395	ORLIK	BRUSY	9	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/66
396	ORLIK	BRUSY	10	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY; ŚREDNIOWIECZE	20-35/67
397	ORLIK	BRUSY	11	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/68
398	ORLIK	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PALEOLIT; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/69
399	ORLIK	BRUSY	13	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH	20-35/70
400	ORLIK	BRUSY	14	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/71
401	ORLIK	BRUSY	15	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/72
402	ORLIK	BRUSY	16	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/73
403	ORLIK	BRUSY	17	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/74

404	ORLIK	BRUSY	18	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	OKRES WPLYWÓW RZYMSKICH; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/75
405	ORLIK	BRUSY	19	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/76
406	ORLIK	BRUSY	20	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/77
407	ORLIK	BRUSY	21	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/78
408	ORLIK	BRUSY	22	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA	X
409	SKOSZEWO	BRUSY	1	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	18-34/25
410	SKOSZEWO	BRUSY	2	OSADA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI	18-34/26
411	SKOSZEWO	BRUSY	3	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	18-34/27
412	SKOSZEWO	BRUSY	4	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	18-34/26
413	SKOSZEWO	BRUSY	5	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	18-34/29
414	WIDNO	BRUSY	1	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	20-33/44
415	WIDNO	BRUSY	2	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY; OKRES NOWOŻYTNY	20-33/45
416	WIDNO	BRUSY	3	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-33/46
417	ZALESIE	BRUSY	1	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/20
418	ZALESIE	BRUSY	2	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PRADZIEJE; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/117
419	ZALESIE	BRUSY	3	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/118
420	ZALESIE	BRUSY	4	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/119
421	ZALESIE	BRUSY	5	PUNKT OSADNICZY; ŚLADY OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/120
422	ZALESIE	BRUSY	6	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/121
423	ZALESIE	BRUSY	7	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	20-35/122
424	ZALESIE	BRUSY	8	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	20-35/123
425	ZALESIE	BRUSY	9	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	20-35/124
426	ZALESIE	BRUSY	10	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/54
427	ZALESIE	BRUSY	11	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/55
428	ZALESIE	BRUSY	12	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/56
429	ZALESIE	BRUSY	13	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/57
430	ZALESIE	BRUSY	14	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY;	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY;	21-35/58
431	ZALESIE	BRUSY	15	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/59
432	ZALESIE	BRUSY	16	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/60
433	ZALESIE	BRUSY	17	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/61
434	ZALESIE	BRUSY	18	ŚLADY OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/62
435	ZALESIE	BRUSY	19	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-35/63
436	ZALESIE	BRUSY	20	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/64
437	ZALESIE	BRUSY	21	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/65

438	ZALESIE	BRUSY	22	ŚLADY OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/66
439	ZALESIE	BRUSY	23	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/67
440	ZALESIE	BRUSY	24	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/68
441	ZALESIE	BRUSY	25	ŚLAD OSADNICTWA;	OKRES NOWOŻYTNY;	21-35/69
442	ZALESIE	BRUSY	26	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/70
443	ZALESIE	BRUSY	27	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA BRĄZU; WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE	21-35/71
444	ZALESIE	BRUSY	28	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/72
445	ZALESIE	BRUSY	29	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/73
446	ZALESIE	BRUSY	30	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/74
447	ZALESIE	BRUSY	31	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/75
448	ZALESIE	BRUSY	32	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE	21-35/76
449	ZALESIE	BRUSY	33	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/77
450	ZALESIE	BRUSY	34	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY	21-35/78
451	ZALESIE	BRUSY	35	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE / OKRES NOWOŻYTNY	21-35/79
452	ZALESIE	BRUSY	36	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY	21-35/80
453	ZALESIE	BRUSY	37	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE	21-35/81